

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
KATOLICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA
Ústav dějin křesťanského umění

Petra Dvořáčková

**Svatý stolec a fašistická Itálie na cestě k
vyřešení římské otázky ve 20. letech
20. století**

Diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Marek Šmíd, Ph.D.

Praha 2016

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 27. dubna 2016

Petra Dvořáčková

Bibliografická citace

Svatý stolec a fašistická Itálie na cestě k vyřešení římské otázky ve 20. letech 20. století [rukopis]: Diplomová práce / Petra Dvořáčková ; vedoucí práce: PhDr. Marek Šmíd, Ph.D.-- Praha, 2016. -- 67 s.

Anotace

Ve své diplomové práci nazvané „Svatý stolec a fašistická Itálie na cestě k vyřešení římské otázky ve 20. letech 20. století“ se autorka zabývá vztahem mezi Svatým stolcem a fašistickou Itálií v období let 1922–1929. Analyzuje vývoj a proměny tohoto vztahu od nástupu Benita Mussoliniho k moci až po přijetí Lateránských smluv. Autorka se zároveň zaměřuje i na politicko-náboženské okolnosti, které tento vztah ovlivňovaly, např. smrt socialistického poslance Giacoma Matteottiho v roce 1924 v kontextu tehdejšího vývoje Itálie. Práce bude vycházet především ze studia vydaných pramenů (edice, noviny) a z odborné cizojazyčné literatury.

Klíčová slova

Svatý stolec, fašistická Itálie, Benito Mussolini, Pietro Gasparri, 1922-1929

Abstract

In her diploma thesis „The Holy See and the fascist Italy on the way to solving Roman question in the 20s of the 20th Century“, the author shall address the relation between the Holy See and the fascist Italy within the period of 1922–1929. She shall undertake an analysis of the development and transformation of this relation from Benito Mussolini's rise to power until the adoption of the Lateran Treaties. Simultaneously, the author shall focus on political-religious circumstances affecting this relationship, such as the assassination of a socialist parliamentarian Giacomo Matteotti in 1924 contextualized within the then development of Italy. The thesis shall primarily draw on the studies of selected sources (editions, press) as well as foreign scholarly literature.

Keywords

Holy See, fascist Italy, Benito Mussolini, Pietro Gasparri, 1922-1929

Počet znaků (včetně mezer): 124 183

Poděkování

Touto cestou bych ráda poděkovala především vedoucímu práce PhDr. Marku Šmídovi, Ph.D. za cenné rady a konzultace během psaní diplomové práce.

Obsah

Úvod.....	7
1. Nástup italského fašismu	9
1.1. Prostředí v Itálii po válce	9
1.2. Postavení církve ve státě.....	11
1.3. Počátky fašismu	14
1.4. Pochod na Řím jako symbolický akt vítězství fašistické strany.....	17
2. Italsko-vatikánské vztahy mezi lety 1922–1924.....	21
2.1. Politická situace v zemi po nástupu fašistického režimu.....	21
2.2. První styky mezi Vatikánem a italským státem.....	23
2.3. Reformy zavedené během let 1923 a 1924.....	28
2.4. Atmosféra po volbách – proslov Giacoma Matteottiho.....	31
3. Cesta k vyřešení římské otázky po roce 1924	40
3.1. Konec demokratické Itálie	40
3.2. Fašizující zákony z let 1925 a 1926.....	44
3.3. Začátek jednání mezi státem a církví - návrh reformy církevní legislativy.....	44
3.4. První schůzky, které vedly k výsledkům	48
4. Lateránské dohody a jejich podoba.....	53
4.1. Znění Lateránských dohod.....	55
4.2. Vztahy mezi Vatikánem a Itálií po podepsání dohod.....	58
Závěr.....	62
Seznam pramenů a literatury	65
Seznam pramenů	65
Seznam použité literatury	65
Seznam elektronických zdrojů	67

Úvod

Diplomová práce se bude zabývat především vztahy mezi italským státem a katolickou církví v období nástupu fašistického režimu k moci dne 30. října 1922 až do podepsání Lateránských dohod 11. února 1929. Pro větší přehlednost budou události řazeny do širších souvislostí, tj. bude popsáno dění v celé Itálii. Událostem na celém poloostrově se budu věnovat zvláště v první kapitole, aby mohl čtenář lépe pochopit, proč se fašistický režim, přestože ho od začátku jeho existence provázelo násilí a totalitní prvky, mohl dostat do italské vlády a následně převzít veškerou moc ve státě.

Na začátku své práce se budu věnovat atmosféře v Itálii bezprostředně po skončení první světové války. Zde bych chtěla zdůraznit vlivy všeobecné krize nejen na dění v Itálii ale v celé Evropě, kdy se do popředí dostaly na jedné straně levicové socialistické a později komunistické strany a na straně druhé pravicová nacionalistická hnutí. Poté podrobně popíši faktické převzetí moci fašistů, kteří se dne 30. října stali oficiálně součástí vlády a postupně začali potlačovat ostatní strany. Ostře vystupovali například proti křesťanské Italské lidové straně, která byla později dokonce zrušena. Po této důležité události se soustředím na italsko-vatikánské vztahy po pochodu na Řím. Je třeba si ale uvědomit, že jednání mezi církví a státem ohledně vyřešení římské otázky nezačala až po tomto aktu, respektive po roce 1926, ale už bezprostředně po skončení první světové války za působení Vittoria Emanueleho Orlanda v úřadu ministerského předsedy v roce 1919, jak se čtenář může dočíst už v první kapitole práce. Vztahy mezi vládou a církví v první polovině 20. let 20. století ovlivňovaly také další události. Budu se věnovat reformám, které zavedl nový režim i důležitému proslovu Giacoma Matteottiho, který na další dva roky ovlivnil politickou sféru uvnitř Itálie.

Ve druhé polovině práce se soustředím na začátek a průběh vyjednávání mezi církví a italskou vládou ohledně vyřešení římské otázky, která zůstávala největším problémem pro Svatý stolec. Posledním tématem diplomové práce budou Lateránské dohody. Nastíním jejich znění i vývoj vztahů mezi novým státem Vatikánem a stávající italskou vládou. V závěru krátce seznámím čtenáře se změnami v Lateránských dohodách po druhé světové válce, zvláště pak v letech 1947 a 1984.

K tématu práce mě přivedly sympatie k italské moderní historii. Téma z období nástupu fašismu k moci a vztahy mezi katolickou církví a italskou vládou je velmi zajímavé, a přesto zcela nezpracované českými historiky, což je určitě velká škoda.

Hlavní cíl práce spatřuji právě v přiblížení tématu českému čtenáři, který nemá možnost téma studovat ze zdrojů, které jsou psány především v italském jazyce. V menší míře také použiji dostupnou česky a anglicky psanou literaturu. Budu se snažit podat komplexní obraz událostí mezi lety 1922–1929 tak, aby je čtenář pochopil a mohl si je zařadit do celoevropských souvislostí.

1. Nástup italského fašismu

V první kapitole své diplomové práce se budu věnovat situaci na Apeninském poloostrově těsně po skončení 1. světové války, kdy země procházela hlubokou krizí a politický systém nedokázal najít po delší dobu spolehlivé nebo pevné řešení této krize. Vyústění problémů bylo, že se k moci dostala fašistická nacionalistická strana, kterou vedl Benito Mussolini.

1.1. Prostředí v Itálii po válce

Po skončení 1. světové války se musela Itálie vyrovnávat s problémy, které vesměs řešily i všechny ostatní země, jež byly válkou přímo zasaženy. Ačkoliv vyšla z války jako jedna z vítězných mocností (v roce 1915 se po počáteční neutralitě připojila k zemím Dohody¹ a vyhlásila válku Rakousku-Uhersku), nebyli obyvatelé Apeninského poloostrova spokojeni s výsledky mírových dohod v Paříži. Premiér Vittorio Emanuele Orlando (1860–1952) přijel z Francie zklamaný a po reakci obyvatel musel dokonce z vedení vlády odstoupit. Válka zemi velmi vyčerpala a vláda nevěděla, jak splácet dluhy spojencům. Vojáci se z front vraceli s nadějí na stejný život, jako měli před válkou, a s nadějí na využití nových příležitostí. Bohužel ani jedno je doma nečekalo. Jejich ženy už měly často jiné manžele a jejich půda byla zabraná podnikateli, kteří se dovedli rychle přizpůsobit nové době. Kvůli chaosu při rychle se střídajících vládách vojáci ani nedostávali podporu v podobě sociálních dávek.²

Pro situaci po válce se v Itálii vžil termín „*zmrzačené vítězství*“³, který naráží na nezískání určitých území v Dalmácii, jež byla Itálii přislíbena dohodovými mocnostmi při účasti ve válce. Dále odráží celkovou situaci země, kdy lidé trpěli chudobou a hlavně na jihu se nedařilo dlouhou dobu vyřešit nedostatek surovin a chudobu. Získaná území (Tridentsko, Terst, Jižní Tyrolsko a Istrie) se potýkala s problémy souvisejícími s početnými národnostními menšinami Slovanů a Rakušanů. Zvláště pak území Dalmácie bylo problematické, protože zde byli obyvatelé většinou slovanské národnosti. Pojem *zmrzačené vítězství* se vžil hlavně u nacionalistů v okruhu

¹ Dohoda: Velká Británie, Francie a Rusko se spojily, aby vytvořily protiváhu k tzv. centrálním mocnostem: Německu a Rakousku-Uhersku. Postupně se k oběma táborům připojovaly další země.

² PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997, s. 330.

³ AMENDOLA, Eva Paola. *La nascita del fascismo: 1919–1925*. 1. vydání. Roma: Ed. Riuniti, 1998, s. 10.

Gabriela D'Annunzia (1863–1938), kteří napadali vládu, protože se nedokázala postarat o to, aby Itálie dostala to, co jí bylo přislíbeno.

Rok 1919 přinesl všeobecnou krizi. V listopadu tohoto roku se konaly první poválečné parlamentní volby, první po volební reformě z roku 1918. Muži získali všeobecné volební právo, byl zaveden systém poměrného zastoupení a na volebních lístcích se objevila nová politická strana – Italská lidová strana (*Partito popolare italiano*).⁴ Byla založena katolickým knězem Luigim Sturzem (1871–1959), který chtěl vytvořit na církvi nezávislou stranu, zaměřenou na rodinu a vzdělání, inspirovanou křesťanskými zásadami a duchem. I když strana neměla formálně nic společného s církví, katolíci v ní spatřovali východisko z krizové politické situace, která trvala od roku 1874, kdy papež Pius IX. (1792–1878, období pontifikátu 1846–1878) vydal dokument *Non expedit*,⁵ podle něhož se italští katolíci nesměli účastnit politického života v zemi, a také jim mimo jiné bylo doporučeno bojkotovat volby v zemi. O úspěchu lidové strany svědčí volby z roku 1919, kdy pár měsíců po svém vzniku získala už 20 % hlasů a skončila druhá hned po socialistech.⁶

Stávající italská socialistická strana přijala nový program. Na sněmu v Bologni v říjnu 1919 se socialisté rozhodovali, jakým směrem se budou ubírat. Pro nové uspořádání strany na komunistickém základu se měla stát modelem sovětská revoluce, mělo dojít k postupnému rozkladu buržoazního státu a přebudování na socialistický stát pomocí diktatury proletariátu.⁷ Tyto názory na revoluci sice nesdíleli všichni členové strany, ale i přes vnitřní nejednotu strana vyhrála volby v listopadu 1919, a to hlavně díky podpoře většiny obyvatel průmyslového severu a Pádské nížiny. Socialistická strana se po volbách začala pomalu vnitřně rozpadat na skupiny s velmi odlišnými názory, a proto se od ní také později oddělila nová komunistická strana (leden 1921) a s trochou nadsázky můžeme říct, že i mnoho fašistů pocházelo z okruhu socialistů, protože opustili původní socialistické ideály a přijali nacionalistické myšlenky.

V září 1919 zaútočil G. D'Annunzio na svobodné město Rijeka (Fiume), které podle mírových smluv mělo být pod mezinárodní ochranou až do doby, než si obyvatelé sami

⁴ BANTI, Alberto Mario. *Il senso del tempo: 1900 - oggi*. 1. vydání. Roma-Bari: Laterza, 2012, s. 216.

⁵ Dokument zrušil papež Benedikt XV. až v roce 1919.

⁶ PEDULLÀ, Gabriele (ed.). *Parole al potere: discorsi politici italiani*. 1. vydání. Milano: BUR, 2011, s. 304–317.

⁷ VIVARELLI, Roberto. *Il dopoguerra in Italia e l'avvento del fascismo (1918–1922): Dalla fine della guerra all'impresa di Fiume*. Napoli: Istituto italiano per gli studi storici, 1967, s. 307.

určí, k jakému státu chtějí náležet. G. D'Annunzio svým řečnickým talentem a charismatem strhl italské dobrovolníky a ovládl celé město. Vliv měl především na buržoazii. Veřejnost jeho akci v Rijece vnímala vesměs pozitivně a jako oprávněnou, Italové získali to, „*co jim právem mělo patřit*“. Italská vláda zůstala k jeho činu neutrální. B. Mussolini (1883–1945)⁸ ho naopak z dálky podporoval na stránkách deníku *Il Popolo d'Italia*.⁹ G. D'Annunzio si udržel vládu nad městem až do 12. listopadu 1920, kdy došlo k podepsání smlouvy v Rapallu a Itálie i Jugoslávie se zavázaly dodržovat neutralitu města.¹⁰ Předseda vlády Giovanni Giolotti (1842–1928) tvrdě zakročil proti nacionalistům a poslal do Rijeky armádu. Na konci roku 1920 bylo město osvobozeno.¹¹ Epizoda bojů o toto přístavní město byla důležitá pro pochopení tehdejší situace v Itálii. Velmi dobře se ukázalo, že Italové jsou nakloněni k vládě silné ruky, která je vyvede z chaosu. V tomto případě se nechali vést Gabrielem D'Annunziem, ale i B. Mussolini si už uvědomoval, co bude potřebovat k získání přízně lidových mas. Poprvé po válce se projevila síla nacionalismu.

Období let 1919–1920 se někdy v italské historiografii označuje jako rudé (*biennio rosso*). Tento termín může označovat období velké krize nebo také vzestupu proletariátu a revolučních myšlenek importovaných z Ruska. V zemi rostla nezaměstnanost a prudce se zvyšovala inflace, s čímž souvisí i sociální neklid obyvatel. Stávky dělníků v továrnách se staly součástí každodenního života. Ve velkých průmyslových městech vznikaly komory práce a odbory, které podporovaly dělníky v jejich požadavcích proti průmyslníkům a buržoazii. Na jihu poloostrova se sdružovali rolníci proti majitelům půdy. Stávky, revolty i okupace továren byly však pokaždé potlačeny.

1.2. Postavení církve ve státě

Mírové konference v Paříži i vznik Sturzovy lidové strany vrhaly na katolickou církev příznivější pohled, než měla za posledních padesát let.¹² Od sjednocení Itálie v roce 1871 její moc postupně slábla. Pius IX. v podstatě odmítal jakoukoli domluvu

⁸ Benito Mussolini po konci 1. světové války už zcela opustil své dřívější socialistické ideály a v Miláně založil bojovné svazy Fasci di combattimento.

RIDLEY, Jasper Godwin. *Mussolini*. 1. vydání. Praha: Themis, 2002, s. 95.

⁹ AMENDOLA, Eva Paola. *La nascita del fascismo: 1919–1925*, s. 12.

¹⁰ Smlouva v Rapallu: dokument mezi Itálií a Jugoslávií, Itálie se vzdala nároků na Dalmácii a Jugoslávie uznala Apeninský poloostrov a město Zadar jako italské území.

¹¹ PEDULLÀ, Gabriele. *Parole al potere: discorsi politici italiani*, s. 318.

¹² Od roku 1871 stála církev stranou veškerého politického dění v Itálii, papež se sám označil za „vězně Vatikánu“ a odmítal opustit zdi paláců. Italská společnost se také v posledních desetiletích 19. století sekularizovala.

s italským státem a v tomto postoji ho následovali i další papeži. Žádný z nich se nehodlal vzdát myšlenky, že je zajatec ve Vatikánu a požaduje znovu svůj suverénní stát s územím. Toto byl hlavní problém tzv. římské otázky.

Poválečné vlády v čele s Vittorioem Emanuele Orlandem i Francescem Nittim (1868–1953) cítily potřebu zajistit papeži garanci naprosté svobody a nezávislosti. Pomýšlely dokonce na návrh jakéhosi symbolického suverénního státu s nezávislou církví. Úlohu v navázání kontaktů mezi italskou vládou a katolickou církví hráli samozřejmě i pokrokově smýšlející papež Benedikt XV. (1854–1922, období pontifikátu 1914–1922)¹³ a státní sekretář Pietro Gasparri (1852–1934), o kterém bude řeč níže. Došlo ke zrušení encykliky *Non expedit* a založení Italské lidové strany.¹⁴ Papež prohlašoval, že římskou otázku nechce řešit vojenskou cestou s pomocí cizích vojsk. Už v průběhu sjednocování Itálie v 19. století mu totiž byla nápomocná francouzská armáda.

Státní sekretář P. Gasparri se aktivně zapojil do jednání s vládou a inicioval je i na oficiální úrovni. Již na konci roku 1918 zdůrazňoval význam nezbytného vyřešení římské otázky. Vláda se však k hladkému řešení stavěla chladně a řešila věci pomalu. Bylo pro ní důležitější vyřešení poválečného uspořádání na mírových jednáních ve Francii. V Paříži řešil V. E. Orlando římskou otázku se sekretářem Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti Bonaventurou Cerrettim (1872–1933).¹⁵ Závěry jejich jednání však nepřinesly žádné konkrétní výsledky.

Mezi lety 1919–1921 se tato jednání mezi státem a církví zastavila. Mohla za to nestabilita uvnitř vlády, všeobecná krize, kterou museli politici primárně řešit a v neposlední řadě i negativní postoj krále k vyřešení římské otázky. Ten přirozeně nechtěl měnit stávající situaci, když po sjednocení Itálie získal italský stát bývalé území papežského státu, král by také mohl přijít o některé své záruky. Antipatie ke katolíkům chovali i republikáni a liberální demokrati. Církev se proto začala zajímat o návrat do mezinárodních vztahů jinou cestou. Papež Benedikt XV. vydal dne 23. května

¹³ Jeho pontifikát se nesl především v duchu 1. světové války, kdy se zasazoval o mír a nepoužívání např. bojových plynů.

K osobnosti papeže Benedikta XV. podrobněji: POLLARD, John. *Il papa sconosciuto: Benedetto XV (1914–1922) e la ricerca della pace*. 1. vydání. Milano: San Paolo, 2001.

¹⁴ SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*. 3. vydání. Roma-Bari: Editori Laterza, 197, s. 31–32.

¹⁵ Congregazione per gli Affari ecclesiastici straordinari, REGOLI, Roberto. *Congregazione degli affari ecclesiastici straordinari e la Chiesa in Italia*. (13. 8. 2015) [2015-12-25] . < <http://www.storiadellachiesa.it/glossary/congregazione-affari-ecclesiastici-straordinari-e-la-chiesa-in-italia>>

1920 encykliku *Pacem Dei Munus*, ve které povolil státní návštěvy katolických zemí ve Vatikánu, ty totiž zakázal také papež Pius IX. v dokumentu *Non expedit*. Navázal také diplomatické styky s Francií, které byly předzvěstí k těm italským.¹⁶

Dalším problémem, který v tomto období musela církev řešit, byly konflikty s německým a slovanským klérem v pohraničních oblastech na severu Itálie. Kněží z tamních oblastí se k italské vládě chovali nepřátelsky, což nepříspěvalo k dobrým vztahům mezi církví a státem.¹⁷

Bohužel ani přes příznivý postoj V. E. Orlando, F. Nittiho i třetího premiéra poválečné Itálie Ivano Bonomiho (1873–1951), jednání o římské otázce nepostoupila.

Na začátku roku 1921 vnímal G. Giolitti Vatikán jako prostředníka k L. Sturzovi a jeho lidové straně. Nechtěl, aby se lidovci podíleli na vládě, Luigi Sturzo se ale pochopitelně nechtěl vzdát svých křesel po volbách. Tím se prodlužovala krize ve vládě, která setrvala v roztržité koalici.

Před nástupem fašismu k moci se musela církev navíc potýkat se silným proticírkevním zaměřením ve fašistických kruzích. Fašistické násilí se soustřeďovalo na katolické organizace, ale také na kostely a církevní hodnostáře. V polovině roku 1921 se názory B. Mussoliniho na církev změnily a prohlásil, že fašisté nejsou antiklerikálové, proto nebudou nadále praktikovat protikatolické akce. Bohužel v praxi to neznamenovalo velkou změnu. Řadoví fašisté se chovali pořád stejně, násilí trvalo zvláště v odlehlejších provinciích a B. Mussolini to tiše toleroval.

Celý rok 1921 se tedy ve vztahu mezi Vatikánem a italskou vládou nic neměnilo, vše ustrnulo na mrtvém bodě. V lednu 1922 zemřel nemocný papež Benedikt XV.¹⁸ Mezitím po vnitřní změně fašistické strany se B. Mussolini snažil s církví vycházet. Vláda poprvé od sjednocení vzdala hold a držela smutek za zemřelého papeže, vyvěsila vlajky na půl žerdi. Nově zvolený papež Pius XI. (1857–1939, doba pontifikátu 1922–1939)¹⁹ vystoupil veřejně na Svatopetrském náměstí. To všechno byly jasné projevy budoucího zlepšení vztahů mezi církví a vládou.²⁰

¹⁶ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*. Bologna: Il mulino, 2013, s. 89–91.

¹⁷ POLLARD, John. *Il papa sconosciuto: Benedetto XV (1914–1922) e la ricerca della pace*, s. 186.

¹⁸ POLLARD, John. *Il papa sconosciuto: Benedetto XV (1914–1922) e la ricerca della pace*, s. 209.

¹⁹ O papeži Piu XI.: STELLA, Giordano. *Pio XI: il papa dei concordati*. 1. vydání. Milano: Gribaudi, 2009.

²⁰ ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*. Cinisello Balsamo (Milano): San Paolo, 2006, s. 25.

1.3. Počátky fašismu

V březnu 1919 založil Benito Mussolini Fasci di combattimento,²¹ a to nejprve v Miláně. Šlo o hnutí, které skvěle plnilo požadavky podnikatelů, buržoazie a majitelů půdy. Protože se báli masových demonstrací zaměstnanců nebo bezzemků, potřebovali privátní armádu. *Squadre*, jak si říkaly fašistické oddíly, útočily nejen proti proletariátu, ale také bránily nacionalisty blízko hranic, kde docházelo k problémům se slovanskými nebo německými menšinami. „Náplní“ jejich práce bylo také přepadávání komor práce. B. Mussolini zveřejňoval své myšlenky v deníku *Il Popolo d'Italia*, na jehož stránkách také podporoval činnost těchto oddílů. Ty zatím představovaly podivné politické hnutí bez určitého programu, ale s násilnickými metodami a myšlenkami na sociální reformu. Sociálními prvky v hnutí můžeme odůvodnit B. Mussoliniho snahu zavděčit se v tuto chvíli většině.

V prvních parlamentních volbách v roce 1919 se B. Mussolini pokusil kandidovat jen v Miláně, kde však neuspěl, a tak změnil strategii. Postupně opouštěl poslední myšlenky na reformu blízko socialistům a přetvořil program hnutí na silně antisocialistický a hlavně antibolševický. Tím si naklonil další podnikatele, tentokrát ze střední Itálie, kteří ho podporovali nejen finančně.

Oddíly fašistů se více radikalizovaly, vláda se ale k jejich činům stavěla neutrálně. Přece jenom totiž zabraňovaly komunistům v nabývání politické moci a také se předpokládalo, že se fasci²² stejně zanedlouho rozpadnou kvůli své vnitřní nejednotnosti a rozporům v myšlení svých členů. Skupiny fašistů pravidelně napadaly hlavně socialistické úřady, radnice ve městech, v nichž socialisté vyhráli volby, nebo různé socialistické slavnosti. Začaly také nosit typické černé košile s obušky a používaly symboly jako například lebky se zkříženými kostmi.²³

Fašisté tvrdě útočili na socialisty a po vzniku komunistické strany se zaměřili hlavně na komunisty. Přepadávali jejich kanceláře a nutili protivníky pít ricinový olej,²⁴

²¹ Fasci di combattimento: spolek bývalých vojáků z 1. světové války a futuristů, vzpomínali s nostalgii na zákopy a válku, libovali si v násilí. Mussolini z nich stvořil nejdříve politické hnutí vystupující proti stávajícím politickým stranám.

ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*, s. 19.

²² Zkráceně Fasci di combattimento

²³ ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*, s. 23.

²⁴ Tato taktika zastrašování se pro fašisty stala typickou.

po jeho pozření totiž trpěly oběti silnými střevními obtížemi. Zatýkali také své protivníky, zamazali je jejich vlastními výkaly a nechali je napospas na veřejných místech. To byl symbolický projev, jak demonstrovat, že je protivník pod jejich úroveň, že to není skutečný člověk. Těmito útočníky bylo velice často mladí muži.²⁵ Další taktikou fašistů bylo vypalování důležitých budov socialistů a komunistů.²⁶ B. Mussolini násilí fašistů tiše toleroval a určitým způsobem je i podporoval. J. G. Ridley se zmiňuje o postoji B. Mussoliniho:

„Pro fašisty není násilí rozmarem, ale chirurgickou nutností, smutnou nutností. Násilí je životní realita, ale musí být stejně jako všechny ostatní aspekty života drženo v jistých mezích. Musí být výjimkou, nikoliv pravidlem. Musí to být násilí rytířské, ne zbabělé násilí socialistů, kdy tisíce zaútočí na jednoho osamělého muže, násilí inteligentní, ne hrubé, násilí válečníků, ne výtržníků. Fašisté se k násilí uchýlili ne kvůli osobní odvetě, ale kvůli národní obraně.“²⁷

B. Mussolini začal myslet na upevnění moci a na aktivní úlohu ve vládě a státu. Toho ale mohl dosáhnout jen proměnou hnutí. Odklonil se tedy od veškerých projevů extremismu a republikánství u fašistů. Ačkoliv dříve byl proti monarchii, teď se mu hodilo naklonit si rojalisty, a tak s nimi začal sympatizovat a popřel veškeré spojení s republikány. Blízký mu v této době byl i hospodářský liberalismus, s jehož pomocí si naklonil zbytek průmyslníků, kteří mu předtím nevěřili. V neposlední řadě začal uvažovat o upuštění od antiklerikalismu a začal naopak vyzdvihovat úlohu církve a Říma jako katolického hlavního města s jeho univerzalitou. B. Mussolinimu pomohlo i to, že se papež Pius XI. v této době odklonil od lidové strany L. Sturza, kterou předchozí papež Benedikt XV. podporoval.

Stále oblíbenější B. Mussolini věděl, že si může být jistý svou pozicí ve fašistickém hnutí. Při vyjednávání s vládou proto kladl stále větší požadavky na G. Giolittiho, který zůstával v zajetí iluze vnitřní nejednotnosti fašistů a ustupoval mu v dobré víře, že později se situace vyřeší sama.²⁸

²⁵ BANTI, Alberto Mario. *Il senso del tempo: 1900–oggi*, s. 222.

²⁶ RIDLEY, Jasper Godwin. *Mussolini*, s. 109.

²⁷ RIDLEY, Jasper Godwin. *Mussolini*, s. 110.

²⁸ PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*, s. 337.

Fašistické hnutí se prezentovalo jako dědic patriotismu založeného za risorgimenta.²⁹ B. Mussolini velmi vyzdvihoval nacionalismus i ve svých projevech, například když mluvil k členům fašistických oddílů v Neapoli dne 24. října 1922:

*„Itálie je jedna rasa, jedna historie, jedna pýcha, jedna vášeň, jedna mocnost v minulosti, mocnost ještě zářivější v budoucnosti. (...) Mýtus je jedna víra, jedna vášeň. Není nutné, aby to byla realita. Je to realita ve smyslu naděje, víry, odvahy. Náš mýtus je národ, náš mýtus je velikost národa! (...) Pro nás je národ především duch a nikoliv jen území.“*³⁰

Fasci si získávaly větší a větší popularitu, během přibližně půl roku (říjen 1920–květen 1921) se do hnutí přihlásilo bezmála 187 000 mužů. Tím už se rovnali i socialistické straně, která měla 200 000 zapsaných členů.³¹ Jejich vliv se šířil ze severu do středu Itálie. V květnu 1921 se konaly další všeobecné parlamentní volby. Tentokrát se jich fašisté zúčastnili naplno. Stali se součástí tzv. Národního bloku, kde se shromáždily pravicové strany: liberálové v čele s G. Giolottim, fašisté s B. Mussolinim, Asociace italských nacionalistů a další malé strany. Tímto spojením se strany snažily zabránit vítězství socialistů a lidovců. Národní blok získal 19,7 %, tj. třetí místo po socialistech a lidovcích (komunisté byli až sedmí). Náleželo jim 105 křesel ve sněmovně, z toho 38 připadlo fašistům (včetně B. Mussoliniho). Výsledek voleb nebyl pro vyřešení chaosu v zemi příznivý. Vláda byla znovu nejednotná a slabá. Do jejího čela nastoupil Ivanoe Bonomi, který v ní vydržel jen do února následujícího roku. Po něm se v čele vlády vystřídal dva premiéři, kteří se nevydrželi ve vládě déle jak čtvrt roku.³² Z toho můžeme vyvodit, že stabilita ve vládě byla čím dál tím horší a prakticky žádná, což se odráželo i v každodenním životě na poloostrově. Fašisté tím pádem získávali ještě větší popularitu.

Socialisté se naopak nemohli dostat z vnitřní krize. Ačkoliv zvítězili ve volbách, jejich strana pomalu ztrácela na oblíbenosti. Po oddělení komunistů se v říjnu 1922 oddělila i část reformovaných členů do nově vzniklé *Socialistické unitární strany*³³ v čele s Filippem Turatim (1857–1932) a Giacomem Matteottim (1885–1924). V socialistické straně teď tedy zůstali už jen radikálové s myšlenkami na násilnou

²⁹ Hnutí za sjednocení Itálie v 19. století.

³⁰ BANTI, Alberto Mario. *Il senso del tempo: 1900–oggi*, s. 223.

³¹ GENTILE, Emilio. *Storia del Partito fascista*. Roma: Laterza, 1989, s. 153.

³² BANTI, Alberto Mario. *Il senso del tempo: 1900–oggi*, s. 224.

³³ Partito socialista unitario

revoluci. Nebezpečí revoluce spolu s nutností stabilizace země ovšem nahrávala ještě více fašistům a všeobecně pravici.

Předseda vlády I. Bonomi se snažil situaci vyřešit. V červenci 1921 sjednal schůzku všech politických stran i odborů. Komunisté, lidovci a republikáni pozvání odmítli. Schůzka dopadla tak, že na začátku srpna B. Mussolini za fašisty podepsal mírovou smlouvu se všemi ostatními stranami a zavázal se ukončit útoky na levicové strany. Socialistická strana se také distancovala od útoků na fašisty a zavázala se k respektování fašistických symbolů a znaků. V italských provinciích byl vytvořen systém kontrol, kdy v každém městě působil výbor složený z fašistů i ze socialistů dohromady, který měli obě strany jmenovat společně. Všichni se zavázali k informování svých členů a k propagaci míru pomocí novin. B. Mussolini byl navenek se smlouvou spokojený a podporoval ji v deníku *Il Popolo d'Italia*. Uvažoval o znovu sjednocené Itálii, kde se fašisté nebudou muset starat o věčný boj se socialisty a budou mít čas i na politiku. S tím ale někteří členové strany nesouhlasili, fašisté se začali vnitřně tříštit a mnozí porušovali podepsanou mírovou smlouvu.³⁴

V listopadu 1921 B. Mussolini usoudil, že hnutí Fasci di combattimento potřebuje pro svůj další rozvoj změnu a přeměnil ho v politickou stranu. Na fašistickém kongresu v Římě tak představil koncept nové Národní fašistické strany.³⁵ Sám se označil jako *duce*, jak ho ostatní členové hnutí oslovovali už dříve. *Squadre* byly začleněny do oficiálního řádu fašistické strany a staly se tak osobní vojenskou silou strany. B. Mussolini na kongresu vyzdvihoval nacionální úlohu strany, mluvil také o velkém italském národu a vyvrátil jakékoliv spojení s internacionalismem. Jeho projev měl obrovský úspěch a B. Mussolini věděl, že si může být jistý svojí vůdčí úlohou ve straně i v politice. Hned po kongresu vypověděl mírovou smlouvu se socialisty z léta 1921. Odvolal se na porušování smlouvy ze strany socialistů, nezapomněl také zdůraznit původní účelnou myšlenku míru.³⁶

1.4. Pochod na Řím jako symbolický akt vítězství fašistické strany

Do poloviny roku 1922 si fašisté upevňovali své pozice na celém poloostrově. Podnikali výpravy proti socialistům, pravidelně vypalovali jejich kanceláře,

³⁴ RIDLEY, Jasper Godwin. *Mussolini*, s. 120.

³⁵ Partito Nazionale Fascista

³⁶ BANTI, Alberto Mario. *Il senso del tempo: 1900 –oggi*, s. 225.

pochodovali po městech v černých uniformách a seřazení do oddílů naháněli strach. Všechno omlouvali tím, že zachraňují zemi před bolševickou revolucí. Rozháněli také různé stávky, například generální stávku na začátku srpna 1922, která se konala pro podporu vlády a jejího udržení. Fašisté vyzvali vládu, aby stávku zastavila do 48 hodin, jinak to udělají sami a násilně. Tím dali vládě jasně najevo, že hodlají v zemi zjednat pořádek, pokud si ho neumí zjednat sama. Fašisté ale zasáhli ještě před uplynutím lhůty na celém území země a po pár hodinách stávku uklidnili svými prostředky.³⁷ B. Mussolini opět vše tiše toleroval. Následující dny, ačkoliv bylo po stávce, neustávali fašisté ve svých praktikách, obsazovali továrny v důležitých městech na severu Itálie a přepadávali i nadále radnice.

Ještě před ovládnutím Říma, který znamenal oficiální ovládnutí celého poloostrova, se fašisté shromáždili dne 24. října 1922 na všeobecném kongresu v Neapoli. Shromáždilo se jich tam kolem čtyřiceti tisíc a rozhodli o konečném a finálním ovládnutí Itálie pomocí pochodu na Řím. V hlavním městě měli soustředit své jednotky, které by se dál vydaly na všechny strany poloostrova a obsadily by pošty, telegrafní ústředny a prefektury v důležitých městech. Tím by fašisté přiměli předsedu vlády Luigiho Factu (1861–1930) k demisi a donutili krále Vittoria Emanuela III. (1869–1947, doba vlády 1900–1946) pověřit B. Mussoliniho sestavením nové vlády.³⁸

Svůj plán realizovali v noci z 27. na 28. října 1922. Jednotky „černých košil“ se shromáždily ve vesnicích okolo Říma, aby sledovaly vývoj událostí. B. Mussolini raději zůstal ve svém domě v Miláně, aby se mohl v případě neúspěchu a nutnosti uchýlit do exilu, tj. ihned odjet do Švýcarska. Luigi Facta si byl vědom závažnosti situace a podal králi návrh na vyhlášení výjimečného stavu v zemi. Tím by se situace zřejmě změnila a armáda by mohla fašisty rozehnat. Král Vittorio Emanuele III. ovšem po dlouhém váhání odmítl návrh podepsat. Italský historik A. M. Banti píše, že se král chtěl vyhnout dalšímu prolévání krve mezi Italy a je pravda, že kdyby návrh podepsal, mohlo by to znamenat občanskou válku.³⁹ Historik Giovanni Sale uvádí, že král chtěl původně dokument podepsat, ale po diskuzi se svými poradci (mezi nimiž byl např. i Antonio Salandra – bývalý předseda vlády) si to rozmyslel. G. Sale dále rozvádí otázku, co vedlo krále ke změně názoru. Rozvíjí různé polemiky, jako například, že fašisté panovníkovi vyhrožovali smrtí jeho dětí nebo že ho původně chtěli fašisté

³⁷ ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*, s. 25.

³⁸ BANTI, Alberto Mario. *Il senso del tempo: 1900–oggi*, s. 226.

³⁹ BANTI, Alberto Mario. *Il senso del tempo: 1900–oggi*, s. 227.

odstranit ve prospěch synovce vévody Amadea d'Aosty, který choval k fašistům vřelé sympatie. L. Facta ihned po nepodepsání vyhlášení výjimečného stavu podal demisi.⁴⁰

Ze zpráv deníku *L'Osservatore Romano* z těchto dní se dozvídáme, že ve městě fungoval jakýsi nouzový režim, nejezdily autobusy ani tramvaje, telegrafy fungovaly jen výjimečně, divadla byla zavřená, na náměstích se scházeli fašisté a demonstrovali. Za řečnickými pulty stálo mnoho řečníků, mezi nimiž byl například starosta Říma, který promluvil z Kvirinálu.⁴¹ Ulice sice hlídala armáda, ale všeobecně se dá říci, že byl ve městě poměrně klid.⁴²

Po podání demise ze strany ministerského předsedy L. Facty nastal čas, kdy fašisté mohli legálně a nerušeně vstoupit do města. Král urychleně odeslal B. Mussolinimu telegram do Milána a povolal ho do Říma. Ten nasedl ještě na noční vlak a ráno 30. října přijel slavnostně do hlavního města. Dorazil jen s dvouhodinovým zpožděním – vlak se musel zdržet na každém nádraží, aby B. Mussolini z okna pozdravil tamní fašisty čekající na nádražích.⁴³ Ihned předstoupil před panovníka, který ho pověřil sestavením nové vlády a nechal mu v tom zcela volnou ruku. B. Mussolinimu trvalo dva dny, než sestavil koaliční vládu. V polovině listopadu ji uvedl oficiálně do úřadu. Sám prohlásil, že záleželo čistě na něm, jestli sestaví vládu ze samých fašistů nebo jako koalici s jinými stranami. Tím dal jasně najevo, že drží moc pevně ve svých rukou.⁴⁴

Ve vládě zasedlo pět fašistů, tři nezávislí, ale blízcí fašistům, jeden nacionalista, dva lidovci, dva sociální demokraté a dva liberálové. Mezi ministry byli mimo jiné I. Bonomi, G. Giolitti nebo V. E. Orlando, politici známí z dřívější doby. Navenek se tedy vláda prezentovala jako liberální, připravená pokračovat v demokratických krocích. Parlament jí vyslovil důvěru pár dní poté. G. Giolitti a jiní vysoce postavení politici si stále mysleli, že Mussoliniho vláda nebude mít dlouhé trvání a že jde jen o meziobdobí nutné k nastolení pořádku v zemi.⁴⁵

B. Mussolini ovšem hned po svém jmenování předsedou vlády začal zavádět do praxe reformy, které se mu hodily pro budoucí režim. Například uvolnil vnitřní obchod a zprivatizoval telefonní spojení, které byly do té doby majetkem státu.

⁴⁰ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*. 1. vydání. Milano: Jaca Book, 2007, s. 6.

⁴¹ Kvirinálský palác, sídlo italské vlády a v této době i sídlo krále.

⁴² *L'Osservatore Romano*, 30.–31. 10. 1922.

⁴³ STELLA, Giordano. *Pio XI: il papa dei concordati*, s. 70.

⁴⁴ *L'Osservatore Romano*, 17. 11. 1922.

⁴⁵ PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*, s. 338.

Soustředil se na podporu těžkého průmyslu a všemi možnými prostředky vystupoval proti svazům, stávkám a vůbec proti jakémukoliv přerušení výroby. Už v prvních měsících byl vidět nárůst ekonomiky i hrubého domácího produktu, dařilo se jak v industriální produkci, tak v té zemědělské. Navenek se tedy vláda tvářila jako svobodná.

V prosinci 1922 vytvořil B. Mussolini tzv. Velkou fašistickou radu⁴⁶, orgán, který propojoval italský stát a fašistickou stranu. Stal se přirozeně jejím prezidentem. Členové byli vysoce postavení fašisté a členové senátu. Můžeme říci, že to byla jistá „protiváha“ k pravé vládě, která byla zakotvena v ústavě. V lednu následujícího roku přetvořil *Squadre* do tzv. Dobrovolných milic pro národní bezpečnost⁴⁷ a legálně je připojil k již existujícím orgánům bezpečnosti ve státě, kterými byli stávající ozbrojené síly, armáda a carabinieri. Členy těchto dobrovolných milic se stali výhradně fašisté. Milice měly předcházet a přispět ke snížení násilí v zemi.⁴⁸

Ve vývoji politické situace v italském státu po 1. světové válce můžeme jednoznačně vidět potřebu mladé generace obyvatel zavést pořádek na území země. Od myšlenek na revoluci a dělnické hnutí se veřejnost přesunula k sympatiím k nacionalistickému hnutí, které se vymezovalo vůči stávajícím tradičním politickým stranám jako byly liberálové nebo socialisté. Nacionalistické hnutí Fasci di combattimento nabízelo rychlá a jednoduchá řešení krize v podobě podpory růstu soukromého majetku. Podnikatelům pomáhali v boji proti stávkujícím dělníkům a později zajišťovalo záruky i dělníkům. Ostře vystupovali hlavně proti socialistům a komunistům, na kterých uplatňovali své formy násilí. Postupně také fašistické hnutí upustilo od antiklerikální politiky, čímž se pomalu začalo přibližovat ke kontaktům s katolickou církví, která stála od sjednocení Itálie stranou veškeré politiky.

⁴⁶ Gran Consiglio del Fascismo

⁴⁷ Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale

⁴⁸ BANTI, Alberto Mario. *Il senso del tempo: 1900– oggi*, s. 229.

2. Italsko-vatikánské vztahy mezi lety 1922–1924

Ve druhé kapitole se více zaměřím na první kontakty mezi italskou fašistickou vládou a katolickou církví, které se odehrály v roce 1923. Všeobecné volby v dubnu 1924 však na delší období tyto schůzky přerušily. Kvůli krizi uvnitř vlády po smrti socialistického poslance Giacoma Matteottiho se B. Mussolini musel nejprve věnovat urovnání vztahů ve vládě a kontakty s církví nechal stranou.

2.1. Politická situace v zemi po nástupu fašistického režimu

Poté co se italská fašistická strana stala oficiálně součástí vlády, mohla pokračovat ve svých praktikách útoků proti socialistům a komunistům. Neustálé boje byly v celé zemi na denním pořádku, a dokonce se stupňovala jejich agresivita. V deníku *L'Osservatore Romano* informuje hned po pochodu na Řím o mnoha případech přepadení v Brescii nebo o obsazení Konfederace práce v Turíně.⁴⁹

S ještě větší tvrdostí než proti komunistům a socialistům začal B. Mussolini bojovat proti lidové straně Luigiho Sturza. V nové vládě totiž hrála nepatrnou roli, což se jí zjevně nelíbilo, ale B. Mussolini s ní nechtěl spolupracovat vůbec. V dubnu 1923, na stranickém kongresu v Turíně, se lidová strana rozštěpila na dvě části. První, praviceová začala spolupracovat s fašisty a postupně opouštěla původní křesťanské ideály. Přijala nový politický program i jméno: Národní unie.⁵⁰ Její působení fašisté podporovali v tisku a Národní unie byla podporována i ze strany církve. Druhá levicová část lidové strany v čele s L. Sturzem prohlásila, že jakákoliv spolupráce s fašistickým režimem není možná. L. Sturzo během kongresu kritizoval fašismus a jeho násilné praktiky zavražďování.⁵¹ Po turínském kongresu ministři z řad lidovců podali demisi a strana přešla do opozice. To garantovalo B. Mussolinimu lepší pozici při střetu s L. Sturzem. Na podzim 1923 bylo jasné, že se lidová strana musí transformovat. Někteří její členové byli ze strany vyloučeni. L. Sturzo v první polovině roku 1923 zažíval neustálý nátlak ze strany církve i fašistů, aby rezignoval na post sekretáře strany. Církev ho přímo požádala, aby pro její dobro zanechal funkce. L. Sturza kritizovaly

⁴⁹ *L'Osservatore Romano*, 62. ročník, 1. 11. 1922.

Všeobecná konfederace práce: organizace sdružující odbory v celé Itálii, hlavní sídlo měla v Miláně.

⁵⁰ *L'Unione Nazionale*

⁵¹ ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*, s. 32.

i noviny. Nakonec odešel z čela strany dne 10. července, což pro lidovou stranu znamenalo dvě řešení. Buď stranu vést jako čistě katolickou s novým vedením, nebo opět spojit rozštěpené části a vytvořit novou stranu katolíků, která by úzce spolupracovala s fašisty.⁵² Druhé řešení nebylo pro většinu členů přijatelné, zároveň ale nemohli čekat podporu katolické církve v případě prvního řešení, protože ta se od lidové strany už zcela distancovala. Do čela strany byl ustanoven triumvirát, který ji vedl až do května 1924, kdy byl do funkce sekretáře strany jmenován Alcide de Gasperi (1881–1954), odpůrce fašistů, který byl ve vedení až do jejího zániku v roce 1926.⁵³

Vliv lidové strany tak postupně slábl a do povědomí se začala dostávat další organizace katolíků, tzv. Katolická akce.⁵⁴ Její počátky sahají do poloviny 19. století, ale první oficiální působení zaznamenáváme až v roce 1905. Členové hnutí se zavázali ke čtyřem základním bodům: k poslušnosti papeži, vzdělání studiem náboženství, životu podle křesťanských zásad a spolupráci s charitou.

Po první světové válce sdružovalo toto hnutí katolické laiky i hodnostáře. Na konci pontifikátu Benedikta XV. byla organizace v krizi, chybělo jí pevné vedení i organizovanost. Papež Pius XI. byl však Katolické akci více nakloněný než lidovcům, a tak se rozhodl vložit do její reformace. Stal se nejvyšší autoritou hnutí, centralizoval vedení a zavedl princip hierarchie inspirovaný církví. Pius XI. si také přál, aby Katolická akce zůstala autonomní a stranou dalších aktivit jejích členů, zároveň to měl být nástroj k přiblížení se moderní společnosti, která se rychle sekularizovala.⁵⁵

Bohužel fašisté měli ke Katolické akci stejně negativní postoj jako k Italské lidové straně. Časté útoky na církevní hodnostáře z Katolické akce nebyly výjimkou hlavně v provinciích. B. Mussolini svaloval vinu na svobodné zednáře⁵⁶ a od těchto útoků se distancoval.⁵⁷ Násilí si ale všiml i tisk, například deník *L'Osservatore Romano* se dne 3. srpna 1923 zmiňuje o útocích na katolickou mládež vracející se z oslav nebo v podobném článku ze dne 23. srpna, který popisuje násilí uplatňované na katolické

⁵² GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, s. 195, 208.

⁵³ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 84.

⁵⁴ L'Azione cattolica

⁵⁵ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 93.

⁵⁶ Téma svobodných zednářů je zpracováno v: ŠMÍD, Marek. *Všeobecný strach Vatikánu ze svobodných zednářů v ČSR*. HISTORICA OLOMUCENSIA. 2011, XXVIII(40).

⁵⁷ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, s. 195, 220.

mládeži na různých místech, kde probíhala náboženská procesí po mších nebo vzdání holdu padlým vojákům. Během procesí fašisté přepadali a většinou i zbili mladé katolíky.⁵⁸

V říjnu 1923 Katolická akce prohlásila, že nemá politické ambice, neboť se považovala za pouze náboženské hnutí s řádem a hierarchií katolické církve, čímž potvrdila příkaz papeže, který prohlásil, že se mají od politiky distancovat.

Fašistická strana po svém vítězství v Římě zaznamenala velký počet nově zapsaných členů. Na začátku roku 1923 jich bylo již 625 000. V tak velké straně se nutně objevily vnitřní rozpory. Největší rozdíly byly mezi nově zapsanými fašisty, kteří byli spíše „prospěcháři“ a neměli tak pevné názory jako přesvědčení revoluční fašisté z dob začátků Fasci di combattimento. Starší fašisté se také nemohli smířit s podobou koaliční vlády, kterou sestavil B. Mussolini po pochodu na Řím. Požadovali rychlou a úplnou fašizaci celé země, přičemž strana měla zasahovat do všech součástí života italských obyvatel.

2.2. První styky mezi Vatikánem a italským státem

Nový papež Pius XI., vlastním jménem Achille Ratti, byl zvolen v únoru 1922. Narodil se v Desiu nedaleko Milána v rodině malého podnikatele dne 31. května 1857. K církevní dráze ho inspiroval strýc. Před pontifikátem působil jako prefekt Vatikánské knihovny a na diplomatické misi od roku 1918 jako apoštolský nuncijs. Papež Benedikt XV. ho poslal do Polska a Litvy. Po svém návratu do Itálie se stal arcibiskupem v Miláně a následně i kardinálem.⁵⁹

B. Mussolini v této době zastával politiku přiblížení se církvi, nebo také v italské historiografii uváděný termín „politiku natažené ruky“, tento název používá i italský historik Giovanni Sale.⁶⁰ Dne 21. června 1921 B. Mussolini ve svém proslovu v poslanecké sněmovně prohlásil, že latinská a imperiální tradice Říma vychází z katolického náboženství a musí jím být znovu reprezentována. Aktivní spolupráce mezi fašismem a církvi byla proto podle B. Mussoliniho nevyhnutelná. Prohlásil: *„Itálie, světská i laická, by měla Vatikánu poskytnout materiální pomoc, materiální výhody tolik potřebné pro školy, kostely, nemocnice a další. Výhody, které má světská moc k dispozici. Protože světový vývoj katolické církve, čítající 400 milionů věřících,*

⁵⁸ L'Osservatore Romano, 63. ročník, 3., 23. 8. 1923.

⁵⁹ STELLA, Giordano. *Pio XI: il papa dei concordati*. s. 7-41.

⁶⁰ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*. s. 28.

kteří ze všech koutů světa vzhlíží k Římu, je také v našem zájmu a i my jsme pyšní, že jsme Italové.”⁶¹

V konkláve, které se konalo ve dnech od 2. do 6. února 1922, proti sobě stály dvě skupiny voličů. První, nekompromisní navazovala na papeže Pia X. (1835–1914, doba pontifikátu 1903–1914), mezi jehož příznivce a kandidáty na příštího papeže patřil například Rafael Merry del Val, sekretář Pia X. Druhou mírnější a liberálnější skupinu reprezentoval kardinál Pietro Gasparri, úřadující sekretář státu, který v tomto konkláve působil ve funkci kardinála-komořího (*camerlenga*).⁶² V první volbě, která se konala dne 3. února, měl nejvíce hlasů právě R. Merry del Val. Jelikož ale počet hlasů nepřesáhl dvě třetiny všech přítomných, papežem zvolen nebyl. Mezi vážnými kandidáty překvapivě Achille Ratti nefiguroval. Přesto byl nakonec ve čtrnácté volbě dne 6. února zvolen papežem 42 hlasy.⁶³ Hned po svém zvolení a po volbě papežského jména udělil Pius XI. apoštolské požehnání z vnějšího svatopetrského balkonu, čímž překvapil všechny přítomné, protože to udělal jako první papež od roku 1870.⁶⁴

V prvních dnech pontifikátu se Pius XI. nevzdaloval od přístupu svého předchůdce. Podporoval lidovou stranu, kterou považoval za prostředek, jak se přiblížit italské politice. Jeho představy o straně byly ale jiné než ty, které měl L. Sturzo. Papež Pius XI. chtěl stranu otevřít lidem, a proto je nabádal, aby se účastnili politického života.

Vedle nového papeže Pia XI. je nutno zmínit i jeho státního sekretáře Pietra Gasparriho. Budoucí kardinál se narodil dne 5. května 1852 v Ussitě. Toto malé město se nachází v samém středu Itálie na úbočí Apenin. Kvůli svým teologickým studiím se přestěhoval do Říma, kde navštěvoval Papežskou lateránskou univerzitu. Po tom, co byl v roce 1877 vysvěcen na kněze, odešel vyučovat kanonické právo do Paříže. Papež Lev XIII. (1810–1903, doba pontifikátu 1878–1903) ho vyslal jako papežského nuncia do jihoamerických zemí. Papež Pius X. ho jmenoval kardinálem. Poté se stal státním sekretářem, tuto funkci mu svěřil papež Benedikt XV. Jako státní sekretář se staral o veškeré záležitosti vatikánské politiky. Jak již bylo zmíněno, v konkláve v únoru 1922 zastával funkci *camerlenga*. Byl také kandidátem na papežský stolec,

⁶¹ SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*. s. 53.

⁶² ŠMÍD, Marek. *Kardinál Pietro Gasparri – přední muž vatikánské diplomacie*. HISTORICA OLOMUCENSIA, 2012, XXX(42), s. 102.

⁶³ TOSSATI, Marco. *Tra Gasparri e Del Val, fu eletto papa Ratti (7.3.2013)* [2016-1-15]. <<http://www.lastampa.it/2013/03/07/vaticaninsider/ita/nel-mondo/tra-gasparri-e-del-val-fu-eletto-papa-ratti-pkQM4MJTCPxGspVErQU6CP/pagina.htm>>.

⁶⁴ POSPÍŠIL, Ctirad Václav. Předmluva k: Papež, PIUS XI. et al. *Antitotalitní encykliky*. 1. vydání. Praha: Krystal OP, 2015, s. 4.

v prvním kole obdržel dokonce více hlasů než Achille Ratti, budoucí papež Pius XI.⁶⁵ Ve 20. letech, ještě během pontifikátu Benedikta XV., P. Gasparri připravoval smlouvy mezi Svatým stolcem a celou řadou evropských zemí. Hlavně nová státní zřízení po skončení první světové války potřebovala vyřešit složité vztahy s církví. Šlo primárně o majetkové spory a odloučení církve od státu. Konkordát⁶⁶ podepsal v roce 1925 například i s Francií. Na přelomu let 1927 a 1928 uzavřel mezinárodní smlouvu také s Československem. Z funkce státního sekretáře Vatikánu odešel dobrovolně v devětasedmdesáti letech v roce 1930. Zemřel čtyři roky poté na infarkt.⁶⁷

A jak se stavěli nový papež a obecně církve k následkům pochodu na Řím? Státní sekretář P. Gasparri komentoval rozhodnutí krále nepodepsat dekret o výjimečném stavu: „*Toto (fašistické) hnutí se stalo nutností. Itálie přecházela do anarchie a král jednal moudře, protože přikázat vojákům, aby stříleli, by bylo stejně škodlivé.*“⁶⁸ Svatý stolec hleděl tedy na novou fašistickou vládu jak s opatrností, tak se zájmem – jako na experiment nové doby. Papež Pius XI. o B. Mussolinim řekl: „*Mussolini dělá rychlé pokroky a přemůže mohutnou silou vše, co se mu postaví do cesty. Mussolini je obdivuhodný muž. (...) Patří mu budoucnost.*“⁶⁹ Církev tedy vnímala fašisty do jisté míry jako nutnost k nastolení pořádku a uvedení pevné autority do čela státu. Důvěřovala jim, že se pokřesťanští a hlavně doufala v novou církevní politiku a v brzké vyřešení římské otázky.⁷⁰ B. Mussolini si na druhou stranu uvědomoval, jak moc potřebuje církve ke stabilizaci své pozice. Dne 21. listopadu 1922 prohlásil:

„*Můj duch je hluboce náboženský. Náboženství je základní síla, která musí být respektována a bráněna. Jsem naprosto proti antiklerikalistům a ateistům, kteří reprezentují starou hru. Potvrzuji, že katolictví je velká duchovní a morální moc a věřím, že vztahy mezi italským státem a Vatikánem budou od dnešního dne velmi přátelské.*“⁷¹

Liberálové působící ve vládě před fašisty veřejně prohlašovali, že je velmi důležité, aby princip oddělení dvou mocí (státní a církevní) zůstal zachován, zatímco tajně

⁶⁵ ŠMÍD, Marek. *Kardinál Pietro Gasparri – přední muž vatikánské diplomacie*, s. 102.

⁶⁶ Konkordát: smlouva o vyrovnání a urovnání poměrů mezi konkrétním státem a církví.

⁶⁷ ŠMÍD, Marek. *Kardinál Pietro Gasparri – přední muž vatikánské diplomacie*, s. 113.

⁶⁸ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919-1925)*, s. 157.

⁶⁹ SZANYA, Anton. *Úloha katolické církve v epoše fašismu*. Praha: J. Weber, 1996, s. 35.

⁷⁰ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 9.

⁷¹ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919-1925)*, s. 165.

manévrovali a dohadovali se s církví. Fašisté naopak začali s církví spolupracovat veřejně a vyzdvihovali její úlohu i v nacionalistickém duchu. Církev byla neodmyslitelně spjata s Apeninským poloostrovem jako centrálním sídlem největší katolické autority – papeže. B. Mussolini prohlašoval, že odluka církve od státu je tak nemyslitelná jako oddělení ducha a těla.

Pro B. Mussoliniho nebylo těžké najít s církví první styčné body jednání, obě strany měly například podobné zájmy v antipatii k socialismu a komunismu. Uvědomoval si také, že církev nutně potřebuje k získání posledních nepřesvědčených Italů na celém poloostrově. Proto musel *duce* papeži Piovi XI. a celé církvi zaručit dobré vztahy s fašistickou stranou. Garancí bylo mimo jiné přesunutí knihovny rodu Chigi do Vatikánu v prosinci 1922, tři miliony liber, které měly posloužit k restaurování kostelů zničených za války, nebo instalování křížů na veřejná místa, jako byly školy nebo soudní síně. Požadavky, které měli církevní hodnostáři na novou vládu, byly ale především dva: nová školská reforma a očištění Velké fašistické rady od svobodných zednářů.⁷²

První kontakty mezi novou vládou a církví byly navázány na konci prosince 1922. Fulvio Milani (1885–1945)⁷³ a zástupce církve Giovanni Genocchi (1860–1926), se sešli v jednom z římských salónů, které hojně navštěvovali intelektuálové a politici. Schůzka proběhla v tajnosti, protože v těchto prvních dialozích bylo potřeba zjistit, jestli má církev o společná řešení vůbec zájem a jaké jsou její představy.⁷⁴

Ve dnech 19., 20. nebo 21. ledna 1923⁷⁵ se uskutečnila první neoficiální a tajná schůzka Benita Mussoliniho a státního sekretáře Pietra Gasparriho. Přitom italský historik A. Guasco zmiňuje ještě dřívější dialog mezi B. Mussolinim a P. Gasparrim ze dne 12. prosince 1922, kdy *duce* diskutoval s kardinálem o myšlence volební reformy, aby vláda už nikdy nebyla tak roztržštěná, jako byla do pochodu na Řím. Podle něj se koalice měla skládat maximálně ze tří stran. P. Gasparri s jeho teorií souhlasil.⁷⁶

⁷² SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 37.

⁷³ Fulvio Milani byl v této době podsekretář státu na ministerstvu spravedlnosti a kultů.

⁷⁴ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, s. 168.

⁷⁵ SALE v *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione* uvádí 19. nebo 20. ledna (s. 49), GUASCO v *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, 20. nebo 21. ledna (s. 169).

⁷⁶ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, s. 189.

Pro lednovou schůzku jim hrabě Carlo Santucci (1849–1932) poskytl svůj palác Guglielmi.⁷⁷ Hrabě byl jak důvěryhodný a uznávaný právník, blízký přítel P. Gasparriho, tak spolupracovník fašistické strany. Další důvod pro výběr jeho paláce byl praktický, palác měl dva vchody, které byly každý z jiné ulice, takže B. Mussolini i P. Gasparri mohli nenápadně vejít dovnitř, aniž by si někdo všiml, že spolu mají jednání. Pro obě strany bylo v této chvíli výhodné, aby schůzka zůstala v tajnosti. Církev, i když navázala tajné styky s novou vládou, ještě nebyla připravená k oficiálním jednáním o vyřešení římské otázky. Zatím plně nevěřila fašistické straně ani B. Mussolinimu, protože fašisté byli stále nevypočitatelní a ve vládě byli příliš krátce na to, aby si církev mohla být jistá stabilitou fašistického režimu. Papež Pius XI. si tedy uvědomoval, že B. Mussolini má pod sebou stále ještě nedisciplinovanou a násilně se chovající politickou stranu, která nemá daleko k revolučním řešením. Ze strany B. Mussoliniho byla schůzka tajná proto, že ne všichni fašisté v této chvíli souhlasili s navázáním styků se Svatým stolcem.⁷⁸

Samotná schůzka nepřinesla žádné řešení problémů mezi státem a církví, ale byla důležitým začátkem jejich vztahu. Hrabě C. Santucci později řekl, že podmínky pro vyřešení otázek zatím nebyly zralé. I když byla schůzka tajná, určitá témata, která *duce* a státní sekretář probírali, byla zveřejněna ve 30. letech. Mluvili především o nutnosti školské reformy a o boji proti odpůrcům katolické církve, zvláště pak svobodným zednářům ve vládě.⁷⁹

Co se týče požadavku boje proti svobodným zednářům, B. Mussolini k nim musel svůj postoj přehodnotit, aby vyšel vstříc církvi. Svobodní zednáři a fašisté totiž spolupracovali už od začátku působení fašistického hnutí. Zednáři podporovali fašisty jak finančně, tak politicky. Sympatické jim bylo například to, že fašisté navazují na tradici risorgimenta a Giuseppe Mazziniho (1805–1872),⁸⁰ takže se ztotožňovali také s myšlenkami prvotního fašismu. Je zřejmé, že poté co B. Mussolini začal spolupracovat s církví, začali se zednáři k režimu stavět odtažitě. Sami totiž byli od svého počátku odpůrci katolické církve.⁸¹

⁷⁷ Palác Guglielmi se nachází přímo v centru Říma, nedaleko od Piazza Venezia.

⁷⁸ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 48-50.

⁷⁹ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, s. 173.

⁸⁰ Giuseppe Mazzini, jedna z hlavních postav risorgimenta, republikán.

⁸¹ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, s. 183.

Bezprostředně po prvním kontaktu B. Mussoliniho a P. Gasparriho byl zvolen prostředníkem mezi státem a církví jezuita Pietro Tacchi Venturi (1861–1956), který byl aktivní v diplomacii od února 1923 ve funkci *chargé d'affaires*. Do té doby působil jako církevní historik, který zprostředkoval mimo jiné přesunutí knihovny Chigi do Vatikánu. Stal se také osobním zpovědníkem nábožensky rozpolceného B. Mussoliniho. Angažoval se i ve vývoji lidové strany L. Sturza. O situaci v lidové straně si dopisoval s P. Gasparriem a spolu vyvíjeli nátlak na L. Sturza, aby odešel ze své řídicí funkce sekretáře strany.

Navzdory přiblížení se fašismu církvi docházelo hlavně na venkově stále častěji k výhrůzkám představitelům církve a k brutálním útokům na ně. Kněží byli také často členy různých spolků, které fašisté kritizovali. V čele jedné z neaktivnějších skupin fašistů působil Italo Balbo (1896–1940), který byl známý právě svou oddaností k fašismu a svou krutostí. Dne 24. srpna 1923 nechal v Argentě zabít socialistu Nataleho Galbu a bývalého vojenského kaplana Giovanniho Minzoni. Tyto případy vražd způsobené fašisty patří mezi nejznámější.⁸²

P. Gasparri a P. Tacchi Venturi dostávali četné dopisy od biskupů a kněží, které dokládaly násilí na příslušnících katolické církve, jež překračovalo určité meze. P. Gasparri žádal *duceho*, aby vláda převzala odpovědnost a exemplárně potrestala alespoň dva případy brutálního útoku, aby se násilí již neopakovalo. B. Mussolini tak musel obrátně hájit své pozice jak uvnitř strany, tak před církví.⁸³ Nechtěl proti sobě postavit významné fašisty ani katolickou církev, s níž se snažil navázat užší kontakty.

2.3. Reformy zavedené během let 1923 a 1924

Během dvouletí 1923–1924 se podařilo fašistické vládě prosadit dvě důležité reformy. Jednalo se o reformu školství a o volební reformu, pomocí které si B. Mussolini v podstatě pojistil vítězství v nadcházejících volbách plánovaných na duben 1924.

Školská reforma, prosazovaná hlavně církví, byla pojmenována podle filozofa a v té době ministra školství a vzdělání Giovanniho Gentile (1878–1944). Reforma byla schválena v dubnu a vstoupila v platnost v září roku 1923 – pro nový školní rok. Vytvořena byla v souladu s režimem, i když ve skutečnosti byla výhodná hlavně pro

⁸² ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*, s. 38.

⁸³ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, s. 231.

katolíky a lidovce, proto byla také některým fašistům trnem v oku. Jejím hlavním úkolem bylo zavedení povinné výuky náboženství na základních školách a výchova uvědomělých Italů, kteří budou hrdí na svou zemi a svůj původ. Učitelé náboženství měli být dosazeni nebo schváleni církví stejně jako učebnice používané k výuce náboženství.⁸⁴ Náboženství vyučované ve školách mělo vycházet z Katechismu katolické církve. Tuto poznámku pod záštitou církve navrhl P. Tacchi Venturi během diskuze s G. Gentilim na začátku února 1922. Deník *L'Osservatore Romano* se o nutnosti náboženské výchovy v duchu katolictví zmiňoval ve dnech 15. a 16. února. G. Gentile argumentoval tím, že budoucí generace, a zvláště ta italská, musí být vzdělaná i po náboženské stránce, protože náboženství (katolictví) je součástí lidství, a proto se musí rozvíjet tímto směrem. Vyučovat náboženství neměli laičtí učitelé, ale ti, kteří církvi vyhovují a byli od ní pověřeni k výuce. Dokážou totiž lépe vysvětlit podstatu víry a mluví k dětem jiným způsobem než učitelé ostatních předmětů.⁸⁵ Další částí školské reformy bylo zavedení státní kontroly nad všemi vzdělávacími institucemi. Školy měly vytvořit nového člověka, novou generaci, která by byla naprosto loajální k režimu, a tak připravená na „novou dobu“.⁸⁶

Další reformou, kterou nový režim zavedl, byla reforma volební. Pro upevnění fašistického režimu a naplnění plánů B. Mussoliniho byla naprosto nezbytná. Pojmenována byla po poslanci a podsekretáři Velké fašistické rady Giacomu Acerbovi (1888–1969). Reforma měla co nejvíce izolovat aktivní lidovce, a zajistit tak fašistické straně vítězství v budoucích volbách. Fungovala na bázi většinového zastoupení ve vládě, což znamenalo, že ten, kdo vyhraje volby, bude mít dvě třetiny křesel, zatímco ostatní, podle proporcionálního zastoupení, zůstanou v menšině. To pro fašisty znamenalo jistotu většiny ve vládě i v parlamentu. V poslanecké sněmovně byl návrh o reformě schválen dne 21. července 1923 poměrem 223 hlasů pro a 123 proti, v senátu pak dne 14. listopadu 1923 165 hlasů pro a 41 proti.⁸⁷ Není pochyb, že členové obou komor byli před hlasováním zastrašováni a vyhrožováno bylo zvláště lidovcům. Kdyby nepodpořili tuto reformu, fašisté by začali okupovat všechny farnosti v Římě. Kdo přesto hlasoval proti, musel počítat s následnými represáliemi a násilím ze strany fašistů.

⁸⁴ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 38.

⁸⁵ *L'Osservatore Romano*, 63. ročník, 15., 16. 2. 1923.

⁸⁶ ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*, s. 48.

⁸⁷ ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*, s. 51.

Dne 22. ledna 1924 schválila vláda návrh rozpuštění poslanecké sněmovny a předložila ho králi Viktorii Emanuelovi III., který ho dva dny poté přijal. Volby podle Acerbovy reformy se konaly dne 6. dubna téhož roku. Svatý stolec vyzval všechny církevní hodnostáře, aby zůstali v předvolebních kampaních neutrální a distancovali se od jakéhokoliv boje mezi kandidujícími stranami.⁸⁸

Duce už v lednu 1924 prohlásil ve svém projevu z balkonu na náměstí Venezia v Římě, že po volbách rozhodně nedojde k žádné koalici mezi fašistickou stranou a jinými stranami. Svoji propagandu a nátlak na obyvatele poloostrova začal uplatňovat novou cestou – pomocí rozhlasu a kina. Jeho projevy byly vysílány prostřednictvím rádiového vysílání do všech měst v Itálii. Počítal také s tím, že získá hlasy bývalých příznivců Italské lidové strany, která byla v tuto chvíli již v opozici. Mnoho z jejích bývalých členů ostatně sympatizovalo s fašisty už od krize strany v první polovině roku 1923. Předvolební kampaň fašistické strany se nesla v duchu zastrašování a násilí, hlavně v provinčních oblastech, i když B. Mussolini slíbil, že toto období bude mít atmosféru míru a boje podle pravidel. Útoky na lidovce a církevní organizace se ale děly většinou za jeho zády. Italská lidová strana nemohla naopak kvůli výhrůzkám prakticky žádnou kampaň realizovat.⁸⁹

Pro B. Mussoliniho dopadly volby podle očekávání – Italská fašistická strana získala 65 % hlasů, čímž měla jistou většinu ve vládě a získala 70 % křesel.⁹⁰ Jen na severu Itálie, ve velkých průmyslových centrech, vyhráli socialisté nebo Italská lidová strana, jež měla také nejvíce hlasů z opozičních stran. Nová vláda byla jmenována dne 24. května 1924.⁹¹ Nový systém voleb veřejně kritizoval předseda lidové strany Luigi Sturzo, který byl následně perzekuován a šikanován neznámými fašisty. Nakonec byl v říjnu 1925 donucen odejít do exilu do Velké Británie a poté do Spojených států.

Fašistické vítězství bylo okamžitě oslavováno ve všech městech i vesnicích v Itálii veřejnými manifestacemi. B. Mussolini přijel ze severu Itálie vítězoslavně do Říma. Cestou se zastavoval na každém nádraží, aby vzdal hold tamním fašistům, podobně jako to udělal po pochodu na Řím. V Římě vystoupil na balkoně paláce Chigi se slavnostním projevem o budoucím míru v zemi. Všem obyvatelům Itálie také slíbil práci.⁹²

⁸⁸ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 122.

⁸⁹ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, s. 240.

⁹⁰ BANTI, Alberto Mario. *Il senso del tempo: 1900–oggi*, s. 229.

⁹¹ ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*, s. 41, 46.

⁹² SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 137.

Dne 21. dubna se v Římě slavil obnovený svátek založení města, jež v roce 1921 B. Mussolini prohlásil fašistickým svátkem. Tento den jako svátek dodržovali občané v antickém Římě, *duce* tedy navázal na tradici, která oslavovala velkolepost a slávu Říma i jeho občanů. Od roku 1924, po vítězství ve volbách, začal být tento svátek připomínán i jako den vítězství fašistů.⁹³

Bezprostředně po volbách došlo k zavedení cenzury tisku. Novináři okamžitě pochopili, že jakákoliv kritika režimu nebo *duceho* se jim rozhodně nevyplatí.⁹⁴ Znovu také začaly represálie ze strany radikálních fašistů zaměřené vůči příslušníkům katolické církve. Sekretář státu Pietro Gasparri prohlásil: „*Toto povolební násilí je prováděno způsobem tak jemným a delikátním, že si to víc neumíme představit.*“⁹⁵

Část katolického kléru nicméně přijala výsledek voleb s nadšením, neboť věřili ve spojení politiky a náboženství, které Svátý stolec podporoval. Arcibiskup v Urbinu dokonce sloužil mši *Te Deum* na počest fašistického vítězství. Všeobecně byla církev stále proti všemu, co by mohlo změnit směr vlády směrem k politické levici.

2.4. Atmosféra po volbách – proslov Giacoma Matteottiho

Giacomo Matteotti se narodil v roce 1885 v městečku Fratta Polesine, nacházejícím se mezi Padovou a Ferrarou v severní části Apeninského poloostrova.⁹⁶ Socialist, který jako jeden z prvních už od roku 1921 upozorňoval na násilí páchané fašisty a kritizoval je. Proto byl vystavován již v prvních letech fašistického režimu stálým represáliím, které ho však neodradily od další kritiky fašismu. Například jako první předal tisku fotografie dokumentující teror fašistických radikálů v provinciích. V roce 1922 se oddělil od Italské socialistické strany a založil novou Socialistickou unitární stranu, ve které působil jako sekretář. Největší dopad měl ovšem jeho slavný proslov v parlamentu po dubnových volbách.

Giacomo Matteotti vystoupil dne 30. května 1924 v parlamentu s výbušným projevem, ve kterém kritizoval systém uplynulých voleb. Mimo jiné řekl: „*Podle nás*

⁹³ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, s. 246.

⁹⁴ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 11.

⁹⁵ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, s. 249.

⁹⁶ O životě Giacoma Matteottiho pojednává například film *Il Delitto Matteotti*, CASANOVA, Antonio. *G. Matteotti: Una vita per il socialismo*. 2. vydání. Milano: Bompiani, 1974.
CARINI, Carlo. *Giacomo matteotti: idee giuridiche e azione politica*. Firenze: Leo S. Olschki, 1984. ISBN 88-222-3213-5.

jsou volby v podstatě neplatné. (...) Volby neměly odpovídající hodnotu, protože vláda, která z nich vzešla, nerespektovala volební odpověď Italů, ale vzala si moc silou. (...) Žádný italský volič se necítil svobodný k rozhodnutí ze své vlastní vůle, protože věděl, že když se odváží volit jinou než většinovou stranu, jeho hlas bude stejně anulován.⁹⁷

Dále v projevu zaznělo téma ozbrojených jednotek Dobrovolné milice pro národní bezpečnost, což byly přejmenované *squadre* fašistů. Tyto jednotky zasahovaly proti voličům dávajícím svůj hlas opozici. Což bylo možné vidět hlavně na venkově. Fašistická strana argumentovala dvěma miliony hlasy, které získaly menšinové strany. Osočila tak ihned G. Matteottiho ze znevažování parlamentu a nerespektování většiny ve vládě, a proto by (G. Matteotti) neměl mít vůbec právo mluvit. Mladý socialista na to odpověděl, že by tedy měli parlament rozpustit.⁹⁸

G. Matteotti hovořil také o svobodě slova, která nebyla v Itálii dodržována. Dokazoval to na příkladu předvolební kampaně v Janově, kde probíhala uzavřená konference. Během programu vtrhly do síně jednotky fašistů a vztekly zbily účastníky, řečníka pak už vůbec nepustily ke slovu. Poslanci začali G. Matteottiho osočovat ze lži a požádali ho o podání důkazu. On slíbil, že důkazy předloží, až mu bude zaručena nezávislost tisku. V této době totiž veškeré brožury nebo tisk kontrolovala vláda a G. Matteotti se správně domníval, že by žádný důkaz nikdo nezveřejnil. Na konci projevu žádal o anulování voleb.⁹⁹

Jeho projev hojně přerušovali ostatní poslanci, hlavně z řad fašistů. Hned po proslovu věděl, že zašel příliš daleko a riskoval svůj život. Na konci projev totiž uzavřel patetickými slovy: „*Já jsem svůj proslov dokončil. Teď si vy připravte proslov pro můj pohřeb.*“¹⁰⁰

B. Mussolini se k projevu vyjádřil v rozhovoru s Cesarem Rossim, ředitelem tiskové kanceláře Předsednictví rady státu: „*Co dělá ta čeka? Co dělá Dumini? Ten muž by po tom projevu neměl už nikde vystupovat.*“¹⁰¹ Tyto věty pak na delší dobu ovlivnily pohled na *duceho* postoj k pozdější vraždě Giacoma Matteottiho.

⁹⁷ PEDULLÀ, Gabriele. *Parole al potere: discorsi politici italiani*, s. 324.

⁹⁸ PEDULLÀ, Gabriele. *Parole al potere: discorsi politici italiani*, s. 326.

⁹⁹ PEDULLÀ, Gabriele. *Parole al potere: discorsi politici italiani*, s. 325–338.

¹⁰⁰ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 143.

¹⁰¹ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 143.

Tzv. Čeka byla neoficiálně založena po volbách na popud Mussoliniho podle ruského vzoru, aby mohla být použita v případech nouze jako organizace informativní, dohledová nebo zjednávací pořádek. Amerigo Dumini měl koordinovat její aktivitu. V Rusku Čeka vznikla jako první tajná

Během následujících deseti dní si G. Matteotti začal připravovat novou řeč, tentokrát proti samotnému *ducemu*, kterého chtěl obvinít z korupce při prodeji petroleje ze Spojených států, do níž se zapletl. Do této kauzy mohl být podle historika Giovanniho Sale zavlčen i král Vittorio Emanuele III., kterého by výsledky Matteottiho práce velmi kompromitovaly a zničily by pověst celé jeho rodiny, možná i celému systému konstituční monarchie. Italové by pak mohli chtít vyhlásit republiku.¹⁰²

G. Matteotti svou řeč už ale bohužel nezveřejnil, protože byl unesen dne 10. června 1924 v odpoledních hodinách na cestě z domu do *Palazzo Montecitorio*.¹⁰³ Pravděpodobně ho napadlo šest mužů, zavlékli ho do auta a odjeli s ním za město. Hlavní postavou celého únosu byl Amerigo Dumini (1894–1967).¹⁰⁴ B. Mussolini již dva dny po únosu ve svém proslovu ve sněmovně přesvědčoval přítomné, že na objasnění případu zmizení G. Matteottiho pilně pracují příslušníci policie, a že případní viníci budou samozřejmě zatknuti a předvedeni před soud. Po pár dnech skutečně došlo k zatčení A. Duminiho a dalších fašistů. Dodnes není jisté, jestli měl hrát v únosu a vraždě G. Matteottiho roli i B. Mussolini, nebo o něm opravdu dopředu nevěděl, jak tvrdil. Historici se přiklánějí k názoru, že A. Duminiho a další fašisty mohl nabádat, aby dali mladému politikovi „lekcí“, což nebylo v tehdejší atmosféře nic neobvyklého. Oni to však pochopili jinak, brutálněji.¹⁰⁵ Pravda může být i taková, že B. Mussolini před útokem vše naplánoval, stal se „šedou eminencí“, ale poté se od případu distancoval a dokonce obvinil své spolupracovníky, aby sám zůstal neviný. Benito Mussolini každopádně vždy popíral jakoukoliv vinu.

Dne 27. června 1924 se opoziční poslanci – hlavně ti z G. Matteottiho Socialistické unitární strany okolo Filippa Turatiho – rozhodli protestovat proti praktikám v parlamentu a odmítli vstoupit do síně poslanecké sněmovny, dokud nebude zrušena Dobrovolná milice pro národní bezpečnost a obnovena moc zákona. Požadovali také nové volby, jež budou organizovány podle starého systému platného před Acerbovou reformou. Tomuto protestu se později začalo říkat *aventinský rozkol*,¹⁰⁶ protože

policie během roku 1917. Více například: KATAMIDZE, Viacheslav Ivanovich. *Věrní soudruzi, nelítostní kati: KGB a sovětské tajné služby 1917–1991*. Praha: Levné knihy, 2008.

¹⁰² SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 150–151.

¹⁰³ Sídlo poslanecké sněmovny, *L'Osservatore Romano*, 64. ročník, 13. 6. 1924.

¹⁰⁴ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista I. La conquista del potere (1921–1925)*. Torino: G. Einaudi, 2005, s. 619.

¹⁰⁵ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista I. La conquista del potere (1921–1925)*, s. 622.

¹⁰⁶ *Secessione dell'Aventino* nebo *Secessione aventiniana*

v antickém Římě se stalo něco podobného, když senátoři protestovali a opustili jednací síň (říkalo se jim aventinští podle jednoho z římských kopců, kde vzniklo původní město).¹⁰⁷ Únos (a v té době ještě nepotvrzená vražda) socialistického vůdce G. Matteottiho vyvolal na celém poloostrově vlnu nevole a kritiky režimu. V této situaci se režim znovu otřásl v základech a hrozil jeho pád. Bohužel ale aventinský rozkol neměl jiné důsledky, než že se opozice ještě více přestala podílet na chodu vlády a vzdalovala se z politického dění. Mnoho nefašistických politických osobností stálo proti Aventinu, mezi nimi například Giovanni Giolitti, který na toto téma prohlásil: „*Poslanec Mussolini má v politice štěstí, mně opozice vždy bránila a nastavovala mi překážky, s ním v čele šla stranou a nechala mu volné pole.*“¹⁰⁸ Pro budoucnost a udržitelnost svého režimu se B. Mussolini rozhodl opustit systém garancí, který zajišťoval demokratické zákony, a začal uvažovat o diktatuře právě kvůli nutnému nastolení pořádku v zemi. Z odstupu desítek let historici soudí, že aventinský rozkol byl jediný protest, jež mohli opoziční poslanci provést, ale nemohl být účinný, protože politici neměli žádnou praktickou moc. Naopak vzdání se aventinským rozkolem od sněmovny poslancům přitížilo. I B. Mussolini vnímal později tento rozkol jako neúspěšný a doslova ho popsal ve svém projevu dne 26. května 1927 jako „*velikou aventinskou šaškařinu*“.¹⁰⁹

Na začátku srpna 1924 se zdálo, že *duce* dokázal náladu uvnitř strany i atmosféru v politice uklidnit. Opozice byla vyčerpaná a veřejnost unavená z neustálého chaosu, proto nikdo neprotestoval proti B. Mussoliniho taktice normalizovat poměry v zemi pod svou nadvládou. Jenže úplné uklidnění situace nenastalo.¹¹⁰

Dne 16. srpna totiž byla nalezena mrtvola Giacoma Matteottiho. Deník *L'Osservatore Romano* se zmiňoval o události takto: „*Ovidio Caratolli, brigádník na dovolené, se procházel se svým psem. Ten začal čmúchat a hrabat do jednoho křoví, ze kterého se linul neuvěřitelný zápach. Caratolli zavolal na kolemjdoucí karabiníky, a ti ve křoví objevili hlubokou jámu, kde byla vidět rozkládající se mrtvola s krvavou skvrnou na hrudi. (...) Mrtvola měla roztráštěnou hlavu a stejně tak kost pánevní.*

¹⁰⁷ ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*, s. 53.

¹⁰⁸ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 157.

¹⁰⁹ MUSSOLINI, Benito. *Řeči o Itálii a fašismu*. Praha: Plamja, 1935, s. 57.

¹¹⁰ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista I. La conquista del potere (1921–1925)*, s. 673.

*Poznání (G. Matteottiho) proběhlo podle zlatého zubu, řezáku.*¹¹¹ Mrtvola se našla asi dvacet pět kilometrů od Říma.

I když měl G. Matteotti dne 17. srpna neveřejný pohřeb ve svém rodném městě Fratta Polesine, stal se z něj velký tichý protest proti režimu.¹¹² Hned po pohřbu se rozběhlo vyšetřování příčin smrti. Na konci roku 1924 byl ze zločinu obecně viněn i jeden z nejznámějších fašistů Italo Balbo. V této době se také ukázalo, že měl na svědomí smrt kněze Giovanni Minzoniho a další násilné události po pochodu na Řím. Soud odsoudil jeho i další vysoce postavené fašisty, ale B. Mussoliniho se proces nijak nedotkl.¹¹³

Po nalezení mrtvoly G. Matteottiho se na poloostrově znovu vzedmula vlna demonstrací proti režimu, přičemž výjimkou nebyly ani násilné útoky. To samozřejmě vyvolalo odezvu u fašistů. Pro fašistické kruhy byla poslední kapkou vražda Armanda Casaliniho (1883–1924), vlivného člena fašistické strany a jiných fašistických organizací, jež se stala dne 12. září 1924 v centru Říma. Casalini byl zabit neznámým komunistou se slovy „*Pomsta za Matteottiho*“. Režim označil tento zločin za politickou vraždu, zpřísnil cenzuru, tvrdě zakročil proti aventinským poslancům a A. Casaliniho prohlásil za mučedníka.¹¹⁴ B. Mussolini ve svém projevu na začátku následujícího roku dokonce zmínil vraždy dalších jedenácti fašistů.¹¹⁵

Uvnitř vlády byla krize také znát, fašisté se neshodovali s liberály. Dva liberální ministři podali demisi, což mělo ale pro fašistický režim opačný efekt, než původně chtěli. B. Mussolini totiž na jejich posty mohl dosadit své spolupracovníky.¹¹⁶ Tito dva liberálové tak paradoxně přispěli k větší totalitě ve vládě.

I přes nestabilitu režimu stála církev po boku B. Mussoliniho i v druhé polovině roku 1924. Dokonce cítila nutnost zmírnit kampaň namířenou proti vládě, kterou v tisku propagovala opozice. Ke kauze Giacomina Matteottiho se stavěla s opatrností, nechtěla se zaplétat do politických záležitostí. Katolická církev považovala italský fašismus za menší zlo než jakoukoliv jinou politickou stranu, zvláště pak socialistickou. Sekretář státu kardinál P. Gasparri vyzdvihoval hlavně nutnost nastolit v zemi stabilitu, řád a mír. Katolická církev usuzovala, že kdyby Mussoliniho vláda padla, v zemi by nastal

¹¹¹ L'Osservatore Romano, 64. ročník, 16., 17. 8. 1924.

¹¹² PEDULLÀ, Gabriele. *Parole al potere: discorsi politici italiani*, s. 322, 323.

¹¹³ ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*, s. 52.

¹¹⁴ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione.*, s. 193.

¹¹⁵ PEDULLÀ, Gabriele. *Parole al potere: discorsi politici italiani*, s. 344.

¹¹⁶ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista I. La conquista del potere (1921–1925)*, s. 675.

znovu chaos a možná i občanská válka. Po ní by se k moci mohli dostat socialisté – podle církve ateističtí, nemorální a násilní. To samozřejmě nechtěli zástupci církve připustit. O tomto se zmiňoval i Felice Rinaldi (1878–1959), jezuita a pozdější ředitel deníku *La Civiltà Cattolica*. Napsal, že pokud bude fašistická vláda donucena odstoupit, Italská socialistická strana utvoří koalici s Italskou lidovou stranou a tato spolupráce nebude vyhovující, prospěšná ani zákonná. Fašismus by mohl podle něj naopak potlačit socialisty a snad se i zbavit svobodných zednářů a stabilizovat situaci v zemi. Vůči náboženství a hlavně katolicismu už neměl být fašismus nepřátelský. Naopak socialismus, a to i jeho umírněnější forma, byl podle Rinaldiho obecně proti náboženství a vždy proti němu bude.¹¹⁷

O koalici mezi lidovou a socialistickou stranou se hodně diskutovalo. Podpořil ji například Luigi Sturzo. Naopak papež Pius XI. případnou spolupráci tvrdě odsoudil. Deník *L'Osservatore Romano* zveřejnil jeho postoj dne 12. září 1924. Svatý otec byl proti jakémukoliv vměšování se církevních hodnostářů do politiky. Nesouhlasil tak s lidovou stranou a už vůbec ne s koalicí. Proto ani nechtěl, aby se organizace Katolická akce jakýmkoliv způsobem účastnila politického života.¹¹⁸ Státní sekretář P. Gasparri si o podobě koalice mezi lidovou a socialistickou stranou dopisoval s papežskými nuncií v okolních zemích, kde tato podoba spolupráce po poválečných volbách také připadala v úvahu. Odpověď nunciů byla vždy stejná, žádná koalice se nikdy neuskutečnila, protože socialisté byli a jsou naprosto antiklerikální a nepřátelští k náboženství jako takovému.¹¹⁹ Sám P. Gasparri svůj postoj popsal 31. července v katolickém deníku *La Civiltà Cattolica*: „Z principu se dá mluvit pozitivně o politické spolupráci. Spolupráci jako mezi sebou mají cestovatelé, když se na část cesty potkají a pomůžou si ulehčit si v chůzi (...), ale v otázce praktické jsem absolutně proti. Spolupráce by socialisty mohla naopak radikalizovat.“¹²⁰ Naopak socialisté a lidovci věřili v budoucnost koalice, chtěli tak vytvořit politickou alternativu k fašistickému režimu a za podpory krále změnit vedení země ve svůj prospěch. Filippo Turati, nový předseda Socialistické unitární strany, prohlašoval, že jeho strana už není a nebude

¹¹⁷ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, s. 264–265.

¹¹⁸ *L'Osservatore Romano*, 64. ročník, 12. 9. 1924.

¹¹⁹ GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*, s. 275.

¹²⁰ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 169.

antiklerikální.¹²¹ Král Vittorio Emanuele III. se ale žádným způsobem nechtěl míchat do těchto politických problémů. Báł se zhroucení celého systému konstituční monarchie. Nepostavil se proto otevřeně ani na stranu B. Mussoliniho, ani na stranu opozice.¹²²

Kromě koalice unitárních socialistů a lidovců hráli důležitou roli v politickém dění i „staří“ socialisté a komunisté, kteří pomýšleli na svržení fašistického režimu revoluční cestou po vzoru bolševického Ruska.

V posledních měsících roku 1924 zůstávala církev stranou politického dění, a nechtěla se vměšovat do těchto politických záležitostí. Zároveň potřebovala zajistit klid uvnitř Itálie, protože rok 1925 Svatý otec prohlásil Svatým rokem, takže se církev začínala připravovat na příliv poutníků. Zároveň si také uvědomovala důležitou úlohu B. Mussoliniho jako prvního muže ve státě, protože nikdo jiný by nemohl vést zemi tak pevnou rukou jako on. Bylo jasné, že kdyby se fašistický režim zhroutil, země by se ocitla v občanské válce a obnovit pořádek by trvalo velmi dlouho. Podle státního sekretáře P. Gasparriho dal *duce* Itálii pevnou ruku, kterou tolik potřebovala.

Svatý stolec také rozhodl o nutnosti odstranění z politické scény Luigiho Sturza. P. Gasparri napsal biskupu Mariu Sturzovi, bratru Luigiho, v září 1924 dopis, ve kterém, ve jménu Svatého otce, nařídil Luigimu Sturzovi, aby v těchto neklidných dnech, kdy je Itálie na pokraji občanské války a lidová strana se ubírá špatným směrem (ke koalici se socialisty), zanechal politické angažovanosti a opustil Řím, nejlépe však celou Itálii. L. Sturzo se tedy odebral nejprve do Velké Británie a následně do Spojených států.

Během podzimu se B. Mussolini snažil uklidnit situaci v zemi pomocí osobních návštěv po téměř celém poloostrově. V každém městě, kde se zastavil, měl na náměstí projev, který vysílalo i rádio. B. Mussolini tím chtěl vyvolat pocit stability a klidu, přitom uvnitř vlády se ministři báli o své postavení. Ministr financí Alberto De Stefani (1879–1969) podal dokonce na začátku ledna demisi, kterou ovšem *duce* nepřijal. I další politici měli obavy z ohrožení fašistického režimu a přemýšleli, co s nimi bude, pokud by B. Mussolini rezignoval. Opoziční vláda, která by se chopila moci, by je nenechala jen tak odejít. Byli by zřejmě souzeni a perzekuováni.¹²³

¹²¹ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 169.

¹²² DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista I. La conquista del potere (1921–1925)*, s. 688.

¹²³ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista I. La conquista del potere (1921–1925)*, s. 704.

Na přelomu listopadu a prosince 1924, kdy se vše začalo vracet „do starých kolejí“ stability a situace se začala uklidňovat, se komunisté pokusili zvrátit situaci v zemi revoluční cestou. Dne 12. listopadu opustili aventinský parlament a svolali svůj antiparlament, aby přesvědčili všechny, zvláště krále, o vyhlášení daňové stávkky, a tím podkopání vládní ekonomiky.¹²⁴ Ve stejný den, tedy 12. listopadu, došlo k znovuootevření poslanecké sněmovny, kterou B. Mussolini uzavřel během vyostřené atmosféry po únosu G. Matteottiho.

B. Mussolini mezitím pomýšlel na nečekaný státní převrat, který předtím neměl v plánu. *Duce* se chtěl původně podílet na vládě ve spolupráci s parlamentem, mírovou cestou si postupně získávat přízeň, kontrolovat tisk a pomalým rozpouštěním různých organizací postupně posilovat svůj vliv ve vládě. To ale po událostech v posledním čtvrtletí roku 1924 nešlo. Na konci prosince se proto začal připravovat na státní převrat. Napsal všem fašistickým prefektům, aby byli na začátku ledna připraveni, neboť režim potřeboval všechny síly fašistického režimu v pohotovosti. B. Mussolini nemohl počítat s oficiálními státními silami, protože ty byly pod velením krále. Nemohl ovšem ani počítat se stoprocentní pomocí fašistické strany.¹²⁵ „Staří fašisté“, kteří pocházeli většinou z provinčních oblastí, už od začátku nesouhlasili s pokojným ovládnutím politické scény. Chtěli revoluční změnu vlády ve svůj prospěch a ovládnutí poloostrova pod radikálním fašistickým vedením. B. Mussoliniho do této doby „trpěli“ v čele organizace, protože si mysleli, že se díky němu jejich požadavky naplní.

Poslední dny roku 1924 se nesly tak v duchu napětí a chaosu. Nikdo si nebyl jistý, jestli se vláda zhroutí, nebo překoná vleklou krizi. Ve velkých městech se v noci ze dne 30. na 31. prosince začala shromažďovat ozbrojená fašistická armáda a jednotky fašistů. Výjimkou předchozích dnů nebyly ani stávky. Čekalo se na rozhodnutí krále, který měl stejnou možnost jako v roce 1922 před pochodem na Řím, tedy vyhlásit výjimečný stav a povolát oficiální armádu k nastolení pořádku. Jasně každopádně bylo, že toto napětí nemůže vydržet dlouho.

Ve vývoji politické situace v období po pochodu na Řím vidíme snahu B. Mussoliniho o získání převahy ve vládě, která se mu podařila pomocí nového systému voleb, které se konaly v dubnu 1924. Po nich ovšem v poslanecké sněmovně vystoupil socialista Giacomo Matteotti se svou kritikou nového volebního systému

¹²⁴ AMENDOLA, Eva Paola. *La nascita del fascismo: 1919–1925*, s. 189.

¹²⁵ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista I. La conquista del potere (1921–1925)*, s. 705.

a celého fašistického režimu. Režim se ho okamžitě zbavil vraždou, která ovšem zapříčinila velký otřes v politickém dění. V druhé polovině roku 1924 fašistický režim hájil své pozice ve vládě, což se mu nakonec podařilo. Připraven byl ale i na násilné řešení.

3. Cesta k vyřešení římské otázky po roce 1924

3.1. Konec demokratické Itálie

Dne 3. ledna 1925 vystoupil B. Mussolini v poslanecké sněmovně s proslovem o svém postoji k vraždě socialisty Giacoma Matteottiho a následné atmosféře na poloostrově. B. Mussolini v něm popřel existenci italské tajné policie podle ruského vzoru: „Bylo řečeno, že jsem založil jakousi Čeku. Kde? Kdy? Jakým způsobem? Nikdo to nemůže dokázat. Čeka byla jedna organizace v Rusku, která odsoudila bez procesu podle zveřejněných statistik na 160 000 lidí. V Rusku byla jakási Čeka, která systematicky terorizovala obchodníky a další obyvatele. (...) Ale italská Čeka nikdy neexistovala.“¹²⁶ Následně zavedl znovu trest smrti, který byl do té doby zakázaný a zdůvodnil to tím, že chce ve své zemi znovu nastolit mír a disciplínu.

Následně v projevu popsal násilí konané na fašistech v posledních měsících roku 1924 a ze všeho obvinil tzv. aventinský rozkol. Odsoudil ho jako protikonstitucionální a revoluční:

„Vidíte z této situace, že pobouření z Aventina mělo hluboké důsledky v celé zemi. Teď přišel moment, kdy řekneme dost! Když jsou dvě složky v nezvratném boji, řešením je síla. Nikdy v historii nebylo jiné řešení a nikdy nebude. (...) Chci, aby tu byl mír pro italský lid. A chtěl bych stabilizovat politickou situaci. Ale co mě vede k tomuto mému úkolu? V první řadě aventinský rozkol – odtržení proti konstituci, ostře revoluční. Poté novinářská kampaň, která se rozběhla v měsících červnu, červenci a srpnu proti vládě. Pokračuji ve své snaze normalizovat. Itálie, pánové, chce mír, chce klid. My jí tento mír a klid dáme s láskou, když to bude možné, a silou, pokud to bude nutné.“¹²⁷

V projevu na sebe také vzal politickou odpovědnost za vraždu socialisty Giacoma Matteottiho a vyzval opoziční poslance, aby ho z vraždy obvinili. Nikdo tak neučinil. Opoziční poslanci vkládali své poslední naděje do krále, který jediný mohl ještě zvrátit situaci a odstranit fašisty z vlády. Panovník dne 7. ledna 1925 definitivně vyjevil své stanovisko, když se od politiky zcela distancoval.¹²⁸

¹²⁶ PEDULLÀ, Gabriele. *Parole al potere: discorsi politici italiani*, s. 322, 341.

¹²⁷ ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*, s. 52.

¹²⁸ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista II. L'organizzazione dello Stato fascista (1925–1929)*, s. 12.

Projev je všeobecně považován za začátek fašistické diktatury, protože B. Mussolini v něm poprvé popřel některé prvky demokracie. Ze sněmovny vyloučil všechny „aventinské“ poslance, zavedl ještě přísnější cenzuru, zakázal protirežimní noviny a důležitý tisk, jako *La Stampa* nebo *Il Corriere della Sera*, přímo podřídil státu. Do městských samospráv na celém poloostrově dosadil fašistické starosty a prefekty. Vzkázal jim, aby i za pomoci násilí a zbraní zajistili na celém poloostrově disciplínu a řád. Měli také rozpustit všechny nefašistické organizace, neboť mohly ohrožovat jednotu fašismu.¹²⁹ Mnozí komunisté, socialisté i lidovci odešli do exilu, neboť věděli, že v Itálii by je čekaly jen represálie, násilí a vězení. Například v roce 1926 byl utýrán k smrti liberál Giovanni Amendola (1882–1926). Násilí se nevyhnul ani slavný komunista Antonio Gramsci (1891–1937), který byl zatčen a odsouzen k vězení.¹³⁰

Dne 12. února 1925 dosadil B. Mussolini do funkce vrchního tajemníka fašistické strany pravověrného fašistu Roberta Farinacciho (1892–1945)¹³¹. R. Farinacci působil nejdřív jako vůdce fašistů ve svém rodném kraji na severu Itálie kolem města Cremona, kde se účastnil častých výbojů proti komunistům nebo klerikálům. Byl to velmi schopný vůdce, kterému mohl B. Mussolini naprosto důvěřovat a spolehnout se na něj. Kdyby bylo potřeba, mohl například sehnat mnoho dobrovolníků do armády. Tvrdě také zakročil proti aventinským poslancům a prohlašoval, že trest smrti je pro ně málo, povoleno by mělo být lynčování a rozhodnout by měl hlas lidu.¹³² Důsledkem těchto represí bylo úplné umlčení opozice. Fašistická strana získala ve vládě i v parlamentu takřka absolutní moc. Když ovšem B. Mussolini podpořil dosazením R. Farinacciho na vysoký post ve fašistické straně radikální fašisty, musel se každodenně vyrovnávat s jejich bouřlivými a revolučními požadavky. Zůstávali stále totiž antiklerikální a až moc radikální. B. Mussolini nedokázal zabránit násilí proti socialistům i církevním představitelům ze strany těchto radikálních fašistů, které nepolevovalo.

V následujících měsících pokračovali „provinční“ radikální fašisté v násilných akcích proti církevním organizacím, převážně proti Katolické akci. Tito fašisté stále nesouhlasili s jakoukoliv spoluprací s církví, natož s nutností vyřešení římské otázky. O teroru a násilí se zmiňuje i tisk, například deník *L'Osservatore Romano* ze dne 29. dubna 1925: „*L'Emilia-Romagna je po určité době znovu znepokojená šikanou*

¹²⁹ AMENDOLA, Eva Paola. *La nascita del fascismo: 1919–1925*, s. 189.

¹³⁰ BANTI, Alberto Mario. *Il senso del tempo: 1900–oggi*, s. 231.

¹³¹ Právník, který například zastupoval A. Duminiho v případě G. Matteottiho.

¹³² SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 209–211.

*a násilím. Tyto opakující se akce mohou být systematické a přímo namířené proti lidem a katolickým organizacím. Mohou vést k zastrášení naší mládeže a k zpomalení vývoje oblíbeného mládežnického hnutí s tak hezkými tradicemi.*¹³³ Ministr vnitra Luigi Federzoni (1878–1967) hájil násilí fašistů tím, že mělo být vedeno výhradně proti členům Italské lidové strany a nikoliv proti katolickým organizacím jako byla Katolická akce. Bohužel v mnoha případech měly obě organizace sídlo na jednom místě, takže se nedalo dost dobře rozeznat, jestli je násilí uplatňováno jen na lidovce nebo ne. Pravděpodobnější verze ovšem je, že násilným fašistům bylo jedno, jestli zaútočí na lidovce nebo na člena jiné katolické organizace.

Na neřízené násilí po celé zemi reagovala církev prostřednictvím jezuity P. Tacchi Venturiho, který informoval sekretáře státu kardinála P. Gasparriho o nutnosti předejít a zabránit násilí všemi možnými způsoby a potrestat viníky. B. Mussolini poté nařídil R. Farinaccimu, aby okamžitě zastavil útoky na katolické organizace a zklidnil atmosféru.¹³⁴

Jak bylo zmíněno výše, násilí se nevyhýbalo ani mládežnickým organizacím. Například katolicky orientovaní skauti, kteří působili pod záštitou Katolické akce, byli pod neustálým tlakem ze strany fašistů a jejich byrokracie. Fašistický režim totiž začal uznávat jen organizace, které byly výhradně pod vlivem státní moci. Takovou organizací byla například tzv. *Balilla*¹³⁵. Tato státní organizace vznikla vyhláškou ze dne 3. dubna 1926 a měla sloužit k fyzickému vzdělávání a k pozdvižení morálky u italské mládeže. Do této polovojenské organizace se hlásily děti od osmi do čtrnácti let, starší pak do tzv. *avanguardistů*, tedy do jakéhosi předstupně *squadre*. B. Mussolini přirozeně chtěl, aby se všechna italská mládež zapsala do *Balilly*, a ne aby existovaly ještě další mládežnické organizace, zvláště pak pod záštitou církve. Na začátku roku 1927 *duce* rozhodl o zrušení všech organizací pro mládež kromě *Balilly* a skautů pod záštitou katolické církve. Ti byli zrušeni pouze v malých městech.¹³⁶

Dne 15. února 1925 se B. Mussolini nečekaně zhroutil, příčinou byly žaludeční vředy. Po vystavení stresu z krize v roce 1924 už totiž jeho tělo nevydrželo další období nepravidelného stravování a odpírání si. O B. Mussolinim je známo, že si nedopřával drahé jídlo ani alkohol, ale jedl naopak málo a ve shonu. Zpráva o *duceho* nemoci

¹³³ L'Osservatore Romano, 65. ročník, 29. 4. 1925.

¹³⁴ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 217.

¹³⁵ L'Opera Nazionale Balilla

¹³⁶ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista II. L'organizzazione dello Stato fascista (1925–1929)*, s. 399.

se šířila pomalu, jelikož on sám nechtěl, aby se o ní vědělo. Nechtěl dát opozici záminku k dalšímu pokusu o státní převrat nebo nepokoje v zemi. Opozice se ale během jeho nepřítomnosti nijak neprojevovala, protože doufala, že se situace vyřeší „přirozenou“ cestou – odchodem *duceho*. V úřadu ministerského předsedy a vůdce fašistické strany B. Mussoliniho dočasně nahradil Roberto Farinacci, který měl v tomto období prakticky „volnou ruku“ k násilným praktikám vůči socialistům i komunistům. B. Mussolini se vrátil do úřadu až 23. května 1925, tedy po více než třech měsících nepřítomnosti. Mezitím vystoupil na veřejnosti pouze jednou – s krátkým proslovem z balkonu paláce Chigi dne 23. března – k šestému výročí založení *Fasci di combattimento*.¹³⁷

Dne 4. listopadu 1925 byl spáchán první atentát na Benita Mussoliniho. Bývalý socialista Tito Zaniboni (1883–1960) a další jeho spolupracovníci se pokusili vystřelit z protějšího hotelu na balkon paláce Chigi, sídla ministerstva zahraničí, kde měl vystoupit *duce* s proslovem k výročí vítězství. Mezi atentátníky byl ale i tajný agent policie, a tak byl atentát odhalen dříve, než k němu mohlo dojít.¹³⁸ Atentátníci byli odsouzeni mimořádným soudem, který byl zřízen právě po této události. Italský historik Renzo De Felice spojuje atentát s krizí aventinských poslanců, kteří v této době protestovali proti vládě, ale pro změnu režimu neudělali nic účinného. T. Zaniboni tak chtěl pravděpodobně uvést události do chodu sám. Atentátníci, kteří chtěli zabít B. Mussoliniho, ale opomenuli následky, které mohl jejich atentát mít. Renzo De Felice zmiňuje teorii, že kdyby B. Mussolini zemřel, neměl by žádného nástupce, který by mohl zemi vést tak pevnou rukou. Otevřela by se tak nová doba, znovu plná politických bojů a možná i občanské války, jež by zřejmě nemohla skončit jinak než vítězstvím bolševiků (komunistů) nebo návratem liberální vlády z doby po první světové válce, která ale nedokázala nic změnit. Je tedy přirozené, že unavený lid, znepokojený ekonomickou situací v zemi i v Evropě, by se zřejmě orientoval na nejjednodušší řešení.¹³⁹ Stejně tak, kdyby v zemi byly vyhlášeny nové volby, lid by hlasoval znovu pro B. Mussoliniho, který nabízel jednoduchá a rychlá řešení a hlavně pořádek a disciplínu v zemi.

¹³⁷ RIDLEY, Jasper Godwin. *Mussolini*, s. 172.

¹³⁸ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 220.

¹³⁹ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista II. L'organizzazione dello Stato fascista (1925–1929)*, s. 22, 71.

3.2. Fašizující zákony z let 1925 a 1926

Na konci roku 1925 a během roku následujícího vydal fašistický režim soustavu zákonů známých jako fašizující, tedy upevňující úlohu fašistické strany ve vládě. Mezi ně patřil například i monopol fašistických odborů a dohoda s průmyslníky na vzájemné spolupráci. To prakticky vylučovalo možnost stávek.¹⁴⁰ B. Mussolini už v prosinci 1924 zrušil nutnost uznání vlády parlamentem (vyslovení důvěry) a vládu postavil pouze před odpovědnost krále. Velmi také rozšířil své pravomoci. Jeho vláda mohla automaticky vydávat zákony od ledna 1926. Na konci roku 1926 prohlásil všechny opoziční poslance za nezúčastněné a potvrdil tím úplný konec působení opozice. Jedinými orgány vlády byly tedy Velká fašistická rada, Dobrovolné milice pro národní bezpečnost a mimořádný soud, jehož členy byli výhradně členové Dobrovolných milic. Zřízena byla také zvláštní státní policie. Všechny tyto vládní orgány tak byly pod kontrolou fašistické strany.

Přestaly se rovněž vydávat cestovní pasy, aby vláda mohla kontrolovat emigraci, kterou chtěla výrazně eliminovat. Do zahraničí se tak mohl italský občan dostat jen s jejím souhlasem.

Posledním zákonem, který zvyšoval moc fašistů, byl trest smrti platný pro ty, kdo se pokusí zavraždit člena královské rodiny nebo předsedu vlády nebo pro ty, kteří se proviní proti státu, to znamená pro revolucionáře a povstalce.¹⁴¹ Potřebu tohoto zákona vyvolaly opakované neúspěšné atentáty na B. Mussoliniho. Dne 31. října 1926 se například pokusil o jeho zabití atentátník Anteo Zamboni v Bologni, když jel *duce* v otevřeném automobilu. A. Zamboni na něj vystřelil, ale netrefil se. Atentátníka okamžitě obklopili všudypřítomní fašisté a zbili ho tak, že útok nepřežil.¹⁴²

3.3. Začátek jednání mezi státem a církví - návrh reformy církevní legislativy

Navzdory výše zmíněnému důležitém proslovu B. Mussoliniho v lednu 1925 se postoj církve k fašistickému režimu příliš nezměnil. Stále pokračovala v tendenci spíše se vzdalovat od politických záležitostí a chránit jak své hodnostáře, tak i členy

¹⁴⁰ PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*, s. 341.

¹⁴¹ BANTI, Alberto Mario. *Il senso del tempo: 1900–oggi*, s. 231.

¹⁴² SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 229.

Katolické akce před represáliemi ze strany fašistů. Katolickou akci církev i nadále podporovala.¹⁴³

Protože byl rok 1925 vyhlášen jako svatý, Řím se musel připravit na příliv poutníků ze všech částí světa. B. Mussolini si uvědomoval, že musí městu zaručit bezpečí a klid. Na druhou stranu si uvědomovala i církev, že bez spolupráce s režimem klid poutníkům zaručit nemůže.¹⁴⁴ I proto musel B. Mussolini myslet na to, aby se násilí namířené proti církevním hodnostářům a přátelům církve buď neopakovalo, nebo aby se alespoň zmírnilo.

Pro rozvinutí dobrých vztahů s církví využíval B. Mussolini tzv. politiky cukru a biče¹⁴⁵: na jedné straně nepovolil náhradu škod, které způsobilo násilí fašistů, ale na straně druhé svolil k začlenění některých církevních svátků mezi státní, jako například svátek svatého Josefa nebo svatého Františka z Assisi.¹⁴⁶

Postoj vlády ke katolickým záležitostem byl ale i nadále jasný – zničit Italskou lidovou stranu a získat pro fašistickou stranu co nejvíce katolíků.

Uvnitř vlády se od listopadu 1923 začalo diskutovat o nutnosti reformy církevní legislativy. O prvních podobách reformy diskutovali na straně církve Pietro Tacchi Venturi a na straně vlády podporovatel a prvotní tvůrce návrhu reformy Amedeo Giannini (1886–1960)¹⁴⁷. P. Tacchi Venturi konzultoval podobu reformy se státním sekretářem P. Gasparim, A. Giannini pak přímo s B. Mussolinim. Současný ministr spravedlnosti Aldo Oviglio (1873–1942) a budoucí ministr spravedlnosti Alfredo Rocco (1875–1935) pak byli v lednu 1925 pověřeni sestavením smíšené komise, jejíž součástí bylo osm laiků a tři kněží z velkých římských bazilik. Jejím předsedou byl bývalý lidovec Paolo Mattei Gentili (1874–1935), podsekretář ministerstva spravedlnosti.¹⁴⁸ Jmenování komise pro reformu znamenalo nejen pro politické kruhy výrazný krok vpřed ve vztazích mezi státem a církví.¹⁴⁹ Církev se ale prostřednictvím tisku v deníku *L'Osservatore Romano* ohradila proti volbě třech kněží do komise. Jejich jmenování prý nebylo potvrzeno ze strany církve.¹⁵⁰ Historik Renzo De Felice ale dokládá,

¹⁴³ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista II. L'organizzazione dello Stato fascista (1925–1929)*, s. 102.

¹⁴⁴ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 178.

¹⁴⁵ La politica del bastone e della carota

¹⁴⁶ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 219.

¹⁴⁷ V této době působil jako podsekretář státu pro záležitosti kultu.

¹⁴⁸ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 281.

¹⁴⁹ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista II. L'organizzazione dello Stato fascista (1925–1929)*, s. 106.

¹⁵⁰ *L'Osservatore Romano*, 65. ročník, 27. 2. 1925.

že v dopisech nejangažovanějšího člena komise Amedea Gianniniho se našel důkaz, že alespoň na začátku jednání o komisi musel Svatý stolec souhlas s dotyčnými kněžími udělit. Církevní zástupci v komisi nebyli ovšem moc aktivní a příliš se do dění nezapojovali.

Komise pracovala na návrhu reformy od února do prosince roku 1925. Jednání nebyla vždy jednoduchá, protože komise často narážela na rozpory mezi starším církevním právem a liberálním státním právem. Výsledkem byl kompromis v podobě dvou návrhů. Jeden, hlavní o reformě církevní legislativy a druhý o systému zabezpečení kléru ve stáří a invaliditě a zřízení zvláštního fondu. Návrhy byly předloženy papeži ke schválení na konci ledna následujícího roku. Pius XI. veřejně odmítl jakoukoliv jednostrannou regulaci v pozici církve v Itálii, která byla pravděpodobně součástí návrhu reformy. Nečekané odmítnutí návrhů papežem, který na začátku kontaktů reformu podporoval, mělo za následek hluboký tlak mezi církví a státem. Papež se pravděpodobně domníval, že větší užitek církvi přinesou budoucí tajná jednání se státem.

Návrh reformy kritizoval i tisk, deník *L'Osservatore Romano* dne 12. ledna 1926 uvedl:

„Na práci vládní komise reagovaly včera různé noviny jednoduchým optimismem, píšící o spolupráci, sblížení, a dokonce i o velkých krocích k vyrovnání mezi církví a státem v Itálii. Je nutné si ale ponechat rezervy a pamatovat na to, že je to všechno pouze předběžné. Není správné mluvit o spolupráci mezi Svatým stolcem a vládou, připravovaný návrh zákona je jednostranná práce vlády, pro kterou církevní autority zůstaly cizí. A jestliže návrh obsahuje jen vylepšení ve staré legislativě, tak nespravedlivé k církvi, která žila pod liberalismem vládnoucím v Itálii půl století, bude nutná kompletní oprava.“¹⁵¹

Vatikánský list předpokládal, že se musí ještě definitivně vyřešit postavení papeže – zaručit mu reálnou svobodu a nezávislost – a samozřejmě vyřešit římskou otázku, o které se návrhy reformy vůbec nezmiňovaly. Přitom papež považoval za nezbytně nutné, aby návrh na vyřešení římské otázky byl bilaterální, což ten vycházející z komise nebyl vzhledem k nepoměru členů komise. Papež se také v dopise pro státního sekretáře Pietra Gasparriho 18. února 1926 zmínil, že komise vůbec neprojednala

¹⁵¹ *L'Osservatore Romano*, 66. ročník, 12. 1. 1926.

nezbytné otázky týkající se náboženského vzdělání mládeže, které bylo pro papeže tak důležité.¹⁵²

Překvapivá byla reakce vlády na odmítnutí papeže, protože ta prostřednictvím ministra spravedlnosti A. Roccy vyjádřila souhlas s nutností bilaterální smlouvy a rozhodně se vyslovila pro budoucí spolupráci. Zároveň litovala výsledků návrhů reformy, které nevyhovovaly Svatému stolci. B. Mussolini se rozhodl, že návrh reformy nepředstaví poslanecké sněmovně, která ho měla původně schválit. To otevřelo nové možnosti k vyřešení římské otázky.¹⁵³

Zároveň s projektem reformy církevní legislativy pracovala italská vláda i na tzv. zákonu o zárukách (mimo jiné i katolické církve). Tento zákon začal vypracovávat Carlo Santucci v první polovině roku 1925 a svůj návrh přednesl soukromě státnímu sekretáři P. Gasparrimu, který byl jeho dlouholetým přítelem, i ministru A. Roccovi. Oba muži Santucciho práci hodnotili velmi kladně. Jeho návrhy měly v podstatě doplnit návrhy reformy církevní legislativy.¹⁵⁴ Papež Pius XI. je ale odmítl stejně jako reformu o církevní legislativě, dokonce i ze stejného důvodu. Sám prohlásil: „*Tento projekt mě velmi zajímá, ale shledávám ho mimořádně obtížným, proto bych rád přenechal vyřešení tohoto problému svému budoucímu nástupci.*“¹⁵⁵ Chtěl jít zřejmě přímou cestou k vyřešení římské otázky a nechtěl se zatím zaobírat pro něj nedůležitými reformami a novými zákony.¹⁵⁶

Vzhledem k nemoci B. Mussoliniho, která trvala déle než tři měsíce, se spolupráce mezi církví a italským státem, kromě práce výše zmíněné komise, téměř zastavila. Roberto Farinacci neměl jako zástupce *duceho* v úřadech důvod ani chuť navazovat úzké vztahy se zástupci Svatého stolce, neboť sám zůstal i nadále antiklerikální. Stejně tak církev se nehodlala pouštět do spolupráce s fašistickým režimem, jestliže byl v tak vysoké funkci násilnický a radikální R. Farinacci a ve fašistické straně převažovali radikální členové. Vztahy se začaly uvolňovat až na konci roku 1925. Komunikace mezi státem a církví probíhala prostřednictvím Pietra Tacchi Venturiho, který neustále upozorňoval na nesnižující se násilí, zvláště v oblastech Emilia-Romagna. Komunikoval

¹⁵² SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*, s. 118.

¹⁵³ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 293, 296.

¹⁵⁴ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista II. L'organizzazione dello Stato fascista (1925–1929)*, s. 107, 108.

¹⁵⁵ SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*, s. 105.

¹⁵⁶ Nutno podotknout, že po zveřejnění Lateránských dohod v únoru roku 1929 Carlo Santucci napsal, že mnoho z jeho návrhů bylo použito v oficiálních smlouvách.
SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*, s. 112.

hlavně s ministrem vnitra Luigim Federzonim. Ten se snažil pokáráním fašistických prefektů násilí zabránit, ale to se mu nepovedlo, naopak násilí se dále stupňovalo.¹⁵⁷

Ohledně řešení římské otázky převládal v politickém prostředí v tomto období názor, že jednání by měla navazovat na schůzky uskutečněné před pochodem na Řím, to znamená v letech 1919 a 1920, kdy se scházel předseda vlády Vittorio Emanuele Orlando s kardinál Bonaventurou Cerrettim. Řešili spolu římskou otázku na teoretické úrovni a navrhovali tzv. klasické řešení, tedy systém smluv, které by dávaly papeži a katolické církvi určité záruky ve vztahu k státu. Na jejich práci navázali v roce 1925 ministr spravedlnosti Alfredo Rocco a Amedeo Giannini navrhuující to samé řešení. Papež však toto řešení na začátku roku 1926 odmítl. B. Mussolini od tohoto návrhu také upustil a začal dávat přednost tzv. paktovému řešení. Ale předtím, než by začal přímo komunikovat s církví, chtěl mít *duce* jistotu, že papež znovu neodmítne další návrh řešení tohoto problému. Státní sekretář Vatikánu kardinál Pietro Gasparri dal B. Mussolinimu záruku, že papež výsledky jednání znovu neodmítne za předpokladu, že vláda počká na vhodnější okamžik pro začátek jednání a ta poté nebudou příliš uspěchaná. Dostalo se mu odpovědi: „*Duce není muž, který chce být pod tlakem. Má své návrhy a umí si vybrat vhodný moment k jejich přednesení. Ted' zůstaneme v očekávání, ale můžete si být jistí, že on nezapomene, nenechá usnout argumenty, které mu leží na srdci.*“¹⁵⁸

3.4. První schůzky, které vedly k výsledkům

B. Mussolini už v únoru roku 1926 prezentoval prostřednictvím kardinála P. Gasparriho svůj postoj k vyřešení vztahů mezi státem a církví. Byl ochoten uznat Sváté církvi majetek Apoštolského paláce se vším, co k němu patří (muzea, knihovny atd.), k Apoštolskému paláci navíc přidat exteritoriální území, o kterém by se rozhodlo v pozdějších jednání, uznat Palác i další území jako jakýsi nezávislý stát a nechat ho uznat jako takový i jinými státy.¹⁵⁹

O prvních přímých kontaktech mezi státem a církví můžeme mluvit až v druhé polovině roku 1926, kdy došlo ke změně sekretáře fašistické strany. B. Mussolini

¹⁵⁷ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista II. L'organizzazione dello Stato fascista (1925–1929)*, s. 113.

¹⁵⁸ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 298.

¹⁵⁹ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 307.

vyměnil Roberta Farinacciho za méně radikálního Augusta Turatiho (1888–1955). A. Turati byl řešení římské otázky nakloněn více než jeho předchůdce.

V létě 1926 začala katolická církev tajně vyjednávat s ministrem vnitra Luigim Federzonim, ale k žádnému řešení nedospěli. Ještě během léta, dne 8. srpna, se sešel zástupce katolické církve Francesco Pacelli (1874–1935, starší bratr budoucího papeže Eugenia Pacelliho – Pia XII.) se zástupcem státu soudcem Domenicem Baronem (1879–1929), který se zabýval církevními otázkami i v minulosti. Tato také tajná schůzka je považována za skutečný začátek jednání o vyřešení římské otázky a vyrovnání vztahů mezi církví a státem.

Domenico Barone byl na začátku října 1926 oficiálně pověřen B. Mussolinim, aby zastupoval stát v jednáních s katolickou církví, a dostával také přímé rozkazy k průběhu schůzek. F. Pacelli byl oficiálně jmenován prostředníkem na začátku října státním sekretářem P. Gasparim a už na konci října informoval státní sekretář F. Pacelliho o novém postoji katolické církve a o návrhu budoucího konkordátu.¹⁶⁰

Italská vláda musela nechat schválit přímé vyjednávání s církví králem Vittorioem Emanuele III., aby si zajistila formální souhlas se spoluprací i z této strany. B. Mussolini mu o kontaktech dal vědět až v průběhu prosince 1926, tedy až po prvních schůzkách. Toto opožděné informování panovníka mělo svůj důvod, protože král zůstával i nadále proticírkevně zaměřený. B. Mussolini se tak obával, že král dohodu s církví nepřijme. Panovník opravdu ani po postupujícím jednání nevěřil v efektivní výsledky, ale zůstával alespoň stranou celého projektu.¹⁶¹

Kromě krále se B. Mussolini musel vypořádat při řešení římské otázky ještě s nesouhlasem v části radikálních fašistů a veřejnosti. Budoucí vztahy s církví ovšem neměly narušit fašistickou ideologii ani charakter fašismu. Proti vyrovnání se s církví formou smluv byl například i známý filozof Giovanni Gentile, neboť ho považoval za špatně myšlenou utopii, nebo *duceho* bratr novinář Arnaldo Mussolini (1885–1931), který nesouhlasil s formou vyrovnání. Oba vyvolali v tisku mohutnou vlnu polemik, jestli je vyrovnání s církví formou smluv vhodné řešení či ne. Oba také přispívali do státních deníků *Il Corriere della sera* a *Il popolo d'Italia*, kde popisovali své postoje. Na ně reagoval vatikánský deník *L'Osservatore Romano*. Právě tyto polemiky v září

¹⁶⁰ SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*, s. 123.

¹⁶¹ DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista II. L'organizzazione dello Stato fascista (1925–1929)*, s. 390–393.

1927 na delší dobu zastavily jednání mezi církví a státem.¹⁶² Arnaldo Mussolini, přestože byl na rozdíl od svého bratra praktikujícím katolíkem, nesouhlasil s vyrovnáním s církví formou smluv. Jeho víra a vztahy ke katolickému kléru ale jinak ve velké míře přispěly ke zlepšení vztahů mezi fašistickým režimem a katolickou církví. A. Mussolini většinou uklidňoval obě strany ve vyostřených situacích.¹⁶³

Papež Pius XI. byl v jednáních s vládou nekompromisní. Jestliže fašistický režim jednal jakkoliv proti jeho vůli, papež dal ihned rozkaz F. Pacellimu k zastavení schůzek, dokud nebude věc napravena. Tato situace nastala například po zmíněném nezdařeném atentátu na B. Mussoliniho dne 31. října 1926 v Bologni, kdy po celé zemi znovu vzrostla vlna násilí ze strany fašistů. Francesco Pacelli to okomentoval takto: „*Není za žádnou cenu možné diskutovat o jednání v míru, zatímco zuří válka. Jestliže mají jednání smysluplně pokračovat, Svätý otec chce, aby pan Mussolini dal veřejně instrukce všem prefektům, kteří nejenže jich budou litovat, ale budou odsouzeni za tyto delikty.*“¹⁶⁴

I přes překážky, které s sebou nesla atmosféra po neúspěšném atentátu na *duceho* v Bologni, přinášela jednání první předběžné návrhy smlouvy o novém papežském státu už během listopadu 1926. V únoru následujícího roku byly kardinálem Francescem Borgonginim Ducou (1884–1954, v této době sekretářem Kongregace pro mimořádné církevní záležitosti)¹⁶⁵ vypracovány alespoň v základním znění .

Další přerušení kontaktů ale způsobila vyhláška, kterou vydal na začátku roku 1927 B. Mussolini, a která zakazovala italské mládeži hlásit se do jiných spolků než do *Balilly*. To církev nemohla akceptovat, protože chtěla mít také podíl na vzdělání a vývoji italské mladé generace prostřednictvím takovýchto organizací. Proto papež nekompromisně trval na tom, aby vzdělání mladých Italů bylo z části řízeno církví, což mělo být zahrnuto do budoucího konkordátu. B. Mussolini mu to pro tuto chvíli potvrdil. Kontakty se státem byly znovu obnoveny v únoru 1927 a na začátku března už D. Barone a F. Pacelli představili i návrh konkordátu. Bohužel další neshody mezi italskou státní politikou a politikou papeže prakticky přerušily další práci na smlouvách

¹⁶² DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista II. L'organizzazione dello Stato fascista (1925–1929)*, s. 405–410.

¹⁶³ POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*. Cambridge:Cambridge University Press, 1985, s. 62.

¹⁶⁴ SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*, s. 236.

¹⁶⁵ STELLA, Giordano. *Pio XI: il papa dei concordati*, s. 79.

až do konce roku 1927.¹⁶⁶ Stejná vyhláška o mládežnických organizacích byla vydána znovu v dubnu 1928. Papež samozřejmě opět protestoval a přerušil kontakty se státem.

Přestože jednání nebyla jednoduchá a neustálé přerušování v obdobích sporů mezi B. Mussolinim a Piem XI. také k vyřešení problému nepřispívaly, jednání mezi oběma stranami omezeně pokračovaly. V této době jednaly strany hlavně o podobě nového papežského státu a jeho rozměrech. Obě strany se rychle shodly, že nový stát bude mít přibližně sto akrů v oblasti Vatikánu, a tak potvrdí i smluvně faktickou kontrolu, kterou tam měl papež už od roku 1878. F. Pacelli se snažil pro papežský stát získat ještě přílehlý vrch Janiculum a poněkud vzdálenější vilu Pamphili.¹⁶⁷ D. Barone byl při odmítnutí těchto požadavků neústupný, protože obdržel od B. Mussoliniho pokyny, aby nic dalšího neschválil. Dne 28. srpna 1928 byly ohlášeny první přípravné texty smluv konkordátu a smlouvy o vzniku papežského státu.¹⁶⁸ V dopise F. Pacellimu ze dne 1. září 1928 P. Gasparri zmiňuje Městský stát Vatikán a jeho mezinárodní záruky.¹⁶⁹

Dalším tématem, kterým se obě strany zabývaly, bylo finanční vyrovnání s církví. Už před začátkem navázání vztahů mezi církví a státem odmítl Svatý stolec uznat roční odškodnění, které mu bylo nabízeno v tzv. zákonu o zárukách. Bylo tedy jasné, že jednání o finančním vyrovnání a odškodnění církve nebudou jednoduchá. Po zdoluhavých diskuzích se obě strany shodly na částce 750 milionů lir v hotovosti a 1 miliardě ve státních dluhopisech. Italská vláda se mimo to také zavázala k financování technických a strojírenských prací při obnově teritoria budoucího státu Vatikánu, tak aby z něj bylo moderní město.¹⁷⁰

Podle písemné připomínky D. Baroneho ze začátku října 1928 zbývaly dořešit jen detaily povinné výuky náboženství ve školách a podoba církevního sňatku. Církev navrhla radikální změny v italském manželském právu, které ale B. Mussolini v žádném případě nepřijal. Největší neshody ale panovaly při jednáních o budoucnosti Katolické akce a zejména jejich mládežnických organizací. Jak je psáno výše, musely být schůzky několikrát na určitou dobu přerušeny. Na říjnových schůzkách řešily obě strany právě tato témata. Jedním z dalších témat pak byla podmínka papeže Pia XI., který trval na tom, že exkomunikovaní kněží nebudou smět zastávat veřejné funkce. Tento návrh

¹⁶⁶ SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*, s. 124.

¹⁶⁷ Vila Pamphili se nachází asi 4 kilometry jižně od Vatikánu.

¹⁶⁸ POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 43.

¹⁶⁹ SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*, s. 137.

¹⁷⁰ POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32 a study in conflict*, s. 43, 44.

ale velmi kritizovala italská strana.¹⁷¹ Nakonec B. Mussolini ustoupil a schválil papežův návrh s tím, že zákaz vykonávání veřejných funkcí nebude pro exkomunikované kněze uplatňován zpětně. Všechny tyto náležitosti měly být součástí konkordátu.¹⁷²

Dne 4. ledna 1929 zemřel Domenico Barone a jeho úlohu při vyjednáváních převzal přímo Benito Mussolini.¹⁷³ Od 8. ledna 1929 až do konečných schůzek v únoru 1929 vyjednával nadále většinou s Francescem Pacellim. Posledních schůzek se účastnil i ministr spravedlnosti Alfredo Rocco a další právníci, kteří doladřovali detaily smluv po právní a technické stránce. Francesco Pacelli později uvedl v deníku *Il Popolo d'Italia*, že měl celkově s Domenicem Baronem 110 schůzek a 129 audiencí u papeže Pia XI., u kterých byl přítomen i státní sekretář Pietro Gasparri.¹⁷⁴

Všechny schůzky mezi církví a státem probíhaly v tajnosti. Dohromady se jich účastnilo pravděpodobně jen šest osob. Byli to B. Mussolini, P. Gasparri, A. Rocco, D. Barone, P. Mattei Gentili a zřejmě F. Borgongini Duco. V pozadí byl se schůzkami samozřejmě seznámen i král Vittorio Emanuele III. a papež Pius XI. Ten se sice schůzek přímo neúčastnil, ale byl informován o všem, co se probíralo. Zajímavostí je, že i jezuita Pietro Tacchi Venturi se o jednání dozvěděl až na začátku roku 1928 a většina dalších církevních představitelů působících v papežských úřadech byla o schůzkách informována až na začátku roku 1929.¹⁷⁵

Po konečném upevnění fašistického režimu ve vládě mohl B. Mussolini navázat na pokusy předešlých předsedů vlád o vyrovnání se s církví a definitivní vyřešení římské otázky. I přes prvotní neúspěšné návrhy zákonů o garancích, které papež Pius XI. nepřijal, se mezi oběma stranami začaly rozvíjet přímé kontakty. Představitelé církve i italského státu se scházeli tajně. Přestože byly jejich jednání neustále přerušována neochotou ke kompromisům, ať už ze strany B. Mussoliniho nebo Pia XI., na začátku roku 1929 jednání přinesla první jasné návrhy smluv mezi Itálií a Vatikánem.

¹⁷¹ SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*, s. 143.

¹⁷² POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 70.

¹⁷³ ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*, s. 164.

¹⁷⁴ SALE, Giovanni. *La chiesa di Mussolini: i rapporti tra fascismo e religione*. 1. vydání. Milano: Rizzoli, 2011, s. 233, 286.

¹⁷⁵ POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 48.

4. Lateránské dohody a jejich podoba

Výsledkem všech jednání bylo vyhlášení Lateránských dohod v Lateránském paláci¹⁷⁶ v sále papežů dne 11. února 1929 ve 12 hodin. Podle místa vyhlášení také smlouvy dostaly své jméno. Kardinál Pietro Gasparri jako sekretář státu spolu s Benitem Mussolinim podepsali smlouvy včetně finanční dohody, která měla být kompenzací za ztráty, které církve utrpěla pod italským státem. I přes vytrvalý déšť, který se toho rána na Řím snášel, čekaly na vyhlášení finálního podpisu k řešení římské otázky na náměstí okolo Lateránského paláce davy katolíků. Následující den se obyvatelé Říma sešli na náměstí sv. Petra ve Vatikánu, aby si vyslechli proslav papeže, který mluvil z balkónu svatopetrské baziliky. Davy se shromažďovaly i před Kvirinálským palácem, aby vzdaly hold králi, i když ten s výsledky Lateránských dohod neměl v podstatě nic společného. Na celém poloostrově byly slouženy děkonné mše *Te Deum*.¹⁷⁷

Deník *L'Osservatore Romano* komentoval dne 12. února 1929 Lateránské dohody slovy: „*Itálie byla navrácena Bohu a Bůh Itálii.*“¹⁷⁸ Historii římské otázky a znění Lateránských dohod věnoval deník titulní i následující stranu. Další katolický tisk, jako například *La Civiltà cattolica*, hodnotil události podobně. Lateránské dohody vnímal jako návrat víry a církve do veřejného života.¹⁷⁹

I další italský tisk psal o vyrovnání mezi církví a státem ve značně optimistickém duchu, čímž ale přesně nereflektoval všechny reakce z katolických kruhů. Hlavně konzervativní autority, jako například kardinál Merry del Val nebo Bonaventura Cerretti, věřily, že katolická církev zaplatila vysokou cenu a na oplátku dostala příliš málo. Celkově ale přijali církevní hodnostáři dohody pozitivně a s optimistickým očekáváním v lepší budoucnost vzájemných vztahů. Výjimkou byli kněží z oblastí, které trpěly násilím fašistů od roku 1920, tito kněží přijali Lateránské dohody s opatrností.

Bez fašistické a katolické cenzury se k Lateránským dohodám mohli vyjádřit jejich odpůrci jen v exilu. Většinou se jednalo o bývalé lidovce. Mezi nimi byl například

¹⁷⁶ Lateránský palác se nachází přímo u Lateránské baziliky.

¹⁷⁷ STELLA, Giordano. *Pio XI: il papa dei concordati*, s. 80.

¹⁷⁸ *L'Osservatore Romano*, 69. ročník, 12. 2. 1929.

¹⁷⁹ SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*, s. 195.

i Luigi Sturzo. Tito exulanti zůstávali v kontaktu se svými kolegy v Itálii pomocí korespondence, takže se rychle dozvěděli o vyrovnání mezi státem a církví, které pro ně bylo jistě překvapením. Luigi Sturzo reagoval na Lateránské dohody takto: „*Jak tomu často bývá, jde o směs dobrého a zlého.*“¹⁸⁰ Podle historika Johna Pollarda bylo dle L. Sturza dobré to, že se církev konečně zbavila břemene římské otázky a špatné to, že toho bylo dosaženo za doby fašismu.¹⁸¹ Pro další odpůrce fašismu v exilu byly Lateránské dohody zklamáním. Věřili, že by se katolická církev jako jediná moc mohla ve státě postavit fašistickému režimu, ale to se po podepsání Lateránských dohod už nemohlo stát.¹⁸²

Reakce fašistů na podepsání a vyhlášení Lateránských dohod byla obdobná jako u většiny katolíků: nadšení a entuziazmus. Vše ovšem řádně kontrolované a organizované z vyšších kruhů. Fašistický deník *Il Popolo d'Italia* se k události vyjádřil takto: „*Lateránské dohody jsou velké morální a politické vítězství režimu, kterého bylo dosaženo díky diplomatickým schopnostem Benita Mussoliniho.*“¹⁸³ Další fašistické noviny zdůrazňovaly skutečnou hrdost nad vyřešením římské otázky právě za doby fašistického režimu. Podle nich by tento problém za jiné vlády ani nemohl být vyřešen. Nadšení z Lateránských dohod nesdíleli pochopitelně všichni fašisté. Stejně jako u církevních hodnostářů ale nemohli dát plně najevo svůj nesouhlas a kritiku kvůli cenzuře. Proti Lateránským dohodám se veřejně postavili původní antiklerikální a radikální fašisté nebo také futuristé¹⁸⁴ v čele s Filippem Marinettim (1879–1944). Nadšení s ostatními nesdíleli ani fašisté z oblasti Emilia-Romagna v čele s Robertem Farinaccim a Italem Balbem, nedávali to ale nijak najevo.

Veřejně proti Lateránským dohodám vystoupil italský historik a politik Benedetto Croce (1866–1952). Ve své řeči v parlamentu litoval, že Itálie opustila liberální politiku, a upozorňoval na ústupky, které musela italská vláda udělat na cestě k Lateránským dohodám a kvůli kterým se můžou za nějaký čas objevit silné antiklerikální nálady uvnitř i vně vlády. B. Mussolini řeč B. Croceho označil za absurdní, ostře ji zkritizoval a snažil se odvést pozornost od kritiky Lateránských dohod.¹⁸⁵

¹⁸⁰ POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 56.

¹⁸¹ POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 56.

¹⁸² POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 50.

¹⁸³ POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 61.

¹⁸⁴ Futurismus je avantgardní umělecký směr. Autorem manifestu je právě Filippo Marinetti.

¹⁸⁵ POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 61–62, 67.

4.1. Znění Lateránských dohod

Lateránskými dohodami se míní tři hlavní dokumenty: smlouva o vzniku nového církevního státu se státním náboženstvím katolictvím, konkordát, který upravuje vztah mezi církví a italským státem, a finanční odškodnění, které měla církev dostat za zabraná území po sjednocení Itálie.¹⁸⁶

V konkordátu, všeobecné smlouvě o poměrech vlády a církve v jakémkoliv státě, bylo ustanoveno katolictví jako státní náboženství: „*Itálie znovu uznává a znovu potvrzuje nejposvátnější princip ze Statutu 4. března 1848, podle kterého je katolická víra římského ritu jediným náboženstvím italského státu.*“¹⁸⁷ Stát uznal svrchovanost církve v mezinárodní sféře i majetek a pravomoc panovníka Vatikánu (papeže), tak jak byl v této době založen se všemi náležitostmi a zařízeními ve státě: Městský stát Vatikán¹⁸⁸. Tím byl založen nový papežský stát a byla zajištěna nezávislost i územní svrchovanost papeže a státu.¹⁸⁹

Dále byly v konkordátu zapsány náležitosti ohledně sňatku. Italský stát začal nově uznávat církevní sňatek jako plně rovnocenný tomu občanskému.¹⁹⁰ Katolický farář, který oddával dvojici, ale musel přečíst části občanského zákoníku týkající se práv a povinností nastávajících a po obřadu předat informace o manželích kanceláři italského státu. Katolická část komise pro ratifikaci konkordátu, která byla sestavena po vyhlášení Lateránských dohod, požadovala, aby přečtení částí občanského zákoníků proběhlo až po obřadu v soukromí sakristie. Což však striktně odmítli zástupci italské vlády a trvali na tom, že tento akt proběhne na konci obřadu před všemi přítomnými.¹⁹¹ V Itálii byly tedy po uznání Lateránských dohod možné tři druhy sňatku: civilní, náboženský katolický (s civilními prvky) a náboženský nekatolický (také s civilními prvky).¹⁹²

Církvi byly dále v konkordátu garantovány výchova mládeže v katolickém duchu a zavedení povinného katechismu na veřejných školách. Povinnost náboženského

¹⁸⁶ Znění všech tří smluv lze najít například v: SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*, s. 161–189.

¹⁸⁷ STELLA, Giordano. *Pio XI: il papa dei concordati*, s. 83.

¹⁸⁸ Città del Vaticano

¹⁸⁹ STELLA, Giordano. *Pio XI: il papa dei concordati*, s. 83.

¹⁹⁰ Od roku 1865 neuznával italský stát církevní sňatek jako právoplatný a nastávající manželé se museli nechat oddat i při občanském obřadu. Navíc měl občanský sňatek předcházet tomu církevnímu.

¹⁹¹ MUSSOLINI, Benito. *Řeči o Itálii a fašismu*. Praha: Plamja, 1935. s. 160.

¹⁹² POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 68

vzdělávání byla garantována nejenom na základních, ale i na středních školách přítomností křesťanské autority. Tuto část konkordátu mnozí fašisté kritizovali. Zdůvodňovali to tím, že začlenění náboženské výchovy do výuky nebude slučitelné s některými předměty. Například při výuce filozofie by se učební osnovy mohly dostat do střetu. Univerzitní kantoři požadovali od B. Mussoliniho záruku, že i nadále budou mít v učebních plánech naprostou svobodu. *Duce* jim ji potvrdil a nevyhověl ani požadavku církve, aby náboženská výuka byla zavedena i na státních univerzitách.¹⁹³

Konkordát se dotknul i tématu Katolické akce. Italský stát ji uznal jako náboženskou organizaci, která se ale nesměla politicky angažovat a musela být vždy pod záštitou církve. Svatý stolec tak znovu zakázal všem církevním hodnostářům zapojovat se jakkoliv do politického života. Pro papeže Pia XI. byla také naprosto nezbytná otázka existence mládežnických organizací v rámci Katolické akce a povinná výuka náboženství ve školách. Výchovu obnovené náboženské italské společnosti chápal jako hlavní úkol svého pontifikátu.¹⁹⁴ Pro B. Mussoliniho byla naopak existence a činnost Katolické akce v době po uzavření Lateránských dohod bezvýznamná.

Další částí Lateránských dohod byla smlouva o vzniku nového suverénního státu (*Il trattato*). Byl v ní právnicky definován vznik Městského státu Vatikánu se všemi jeho součástmi, nemovitostmi i dalšími náležitostmi. K teritoriu městského státu Vatikánu náleželo území okolo svatopetrské baziliky a další exteritoriální budovy, které se nacházejí v Římě. K majetku Vatikánu byly přiřazeny baziliky San Giovanni in Laterano, Santa Maria Maggiore a San Paolo a další budovy, které k bazilikám patří. Dále italský stát uznal za součást Vatikánu vilu Barberini v Římě, Castel Gandolfo¹⁹⁵ a baziliky Svaté chýše v Loretu, svatého Františka v Assisi a svatého Antonína v Padově.¹⁹⁶ B. Mussolini považoval vznik Vatikánu jako logické pokračování risorgimenta, které bylo dovršeno právě Lateránskými dohodami. Papež po úplné ratifikaci Lateránských dohod (dne 7. června 1929) jmenoval guvernéra, generální radu, centrální radu a generální ředitelství. Ustanoven byl také generální vikariát odlišný od toho, který pracoval v Římě pro italský stát.¹⁹⁷ Papež Pius XI. v rámci vyhlášení

¹⁹³ POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 64, 71.

¹⁹⁴ POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 47.

¹⁹⁵ Castel Gandolfo se nachází jihovýchodně od Říma, v dnešní době je to tzv. letní sídlo papežů.

¹⁹⁶ SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*, s. 168, 182.

¹⁹⁷ STELLA, Giordano. *Pio XI: il papa dei concordati*, s. 90, 93.

Lateránských dohod také poprvé uznal existenci italského státu pod nadvládou savojské dynastie s hlavním městem Římem.¹⁹⁸

Při jednáních o smlouvě o finančním vyrovnání žádal papež Pius XI. po státu dvě miliardy lir, nakonec se však s B. Mussolinim shodli na 750 milionech v hotovosti a jedné miliardě ve státních dluhopisech, jak už bylo popsáno výše.¹⁹⁹ Šlo o kompenzaci za zabránění území italským státem v roce 1871, kdy byl Řím ustanoven hlavním městem Itálie. Vláda toho roku odebrala církvi území Říma a Lazia, což zakotvila v zákonu, který ovšem církev nikdy neuznala. Výši peněžité kompenzace kritizovali fašisté jako přehnanou ihned po jejím zveřejnění.

Je třeba říci, že Lateránské dohody byly ve skutečnosti z velké části výsledkem dvou mužů: B. Mussoliniho a papeže Pia XI. Britský historik John Pollard se domnívá, že to byla práce hlavně B. Mussoliniho, který pracoval samozřejmě většinou z pozadí. *„Se vši pravděpodobností by tu bylo nějaké vyřešení římské otázky, i kdyby se Mussolini a fašismus nedostal v Itálii k moci, ale bylo by velmi odlišné od toho, které bylo vyhlášeno v únoru 1929.“*²⁰⁰ Italský historik Pietro Scoppola prohlásil, že takové řešení (bez B. Mussoliniho) by určitě nebyl konkordát.²⁰¹

B. Mussolini musel nechat Lateránské dohody schválit fašistickou stranou i parlamentem. Historik John Pollard zmiňuje rozhovor kardinála Pietra Gasparriho a Benita Mussoliniho: *„Mussolini, na otázku od Gasparriho, co by dělal, kdyby narazil na odpor v parlamentu ke svému vyřešení římské otázky, odpověděl: ‚Pak bych změnil parlament.‘ To přesně udělal v březnu 1929.“*²⁰²

Dne 24. března 1929 se konaly volby podle nového volebního systému. Systém Acerbovy reformy z roku 1924 byl změněn. Svobodná volba italských občanů byla omezena na schválení či zamítnutí jediného seznamu kandidátů, kteří byli předloženi fašistickou stranou. Tím měli dát občané najevo svůj názor na režim. Změna ve volebním systému také spočívala ve snížení počtu voličů. V roce 1924 volilo 12,5 milionů Italů, ale v roce 1929 už jen 9,7 milionů. Volební právo ztratili chudí rolníci, kteří neplatili prakticky žádné daně a nebyli zároveň v žádné fašistické organizaci. K volebním urnám přišlo v březnu 1929 přibližně 90 % voličů (8,63 milionu), proti kandidátům na listině volilo jen asi 1,6 % voličů (přesně

¹⁹⁸ SALE, Giovanni. *La chiesa di Mussolini: i rapporti tra fascismo e religione*, s. 234.

¹⁹⁹ ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*, s. 165.

²⁰⁰ POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 46.

²⁰¹ SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*, s. 182.

²⁰² POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 47.

135 761).²⁰³ B. Mussolini takticky zvolil pro nové volby dobu po vyhlášení Lateránských dohod, protože většina národa mu byla díky tomuto aktu nakloněna. Pro katolickou církev zase bylo důležité, aby z voleb vzešel parlament, který bez problémů ratifikuje Lateránské dohody. Proto nabádala věřící, aby volili „ano“, a tím přispěli k sestavení fašistického parlamentu. Věřící ale často nechtěli volit pro fašismus, protože na volebním lístku se objevovala jména fašistů, kteří byli v minulosti striktně antiklerikální nebo to byli svobodní zednáři. P. Tacchi Venturi na tento problém upozornil přímo B. Mussoliniho a zdůrazňoval, že věřící katolíci v takových případech pocítí vnitřní nutnost zdržet se hlasování. B. Mussolini na to reagoval změnou jen některých kandidátů, ale po celé zemi samozřejmě zároveň zafungovala propaganda a hrozba násilí a represálií, pokud by někdo hlasoval proti kandidátům z volebního lístku.

4.2. Vztahy mezi Vatikánem a Itálií po podepsání dohod

Jako všechny mezinárodní smlouvy vyžadovaly i Lateránské dohody souhlas legislativních orgánů předtím, než budou plně ratifikovány. Na straně Vatikánu byla ratifikace jednoduchá, protože zákonodárnou, výkonnou i soudní moc reprezentoval sám papež. Na straně italské vlády byla situace komplikovanější. B. Mussolini musel nechat Lateránské dohody schválit v obou komorách parlamentu. Na program poslanecké sněmovny se dostaly dne 10. května 1929, kde byly dva dny poté bez problému schváleny a poslány do senátu. Proti schválení vystoupil jen senátor Benedetto Croce, o jeho připomínkách je psáno výše.²⁰⁴

Přestože byly Lateránské dohody podepsány už dne 11. února 1929, ratifikovány parlamentem byly až 7. června.²⁰⁵ Ve stejný den byla také slavnostně zveřejněna ústava nového Městského státu Vatikánu v Apoštolském paláci za přítomnosti státního sekretáře P. Gasparriho i B. Mussoliniho.

I po podepsání a ratifikaci Lateránských dohod zůstaly ale některé spory mezi církví a italským státem nevyřešeny. Hlavní příčiny trvajících sporů byly především v činnosti Katolické akce a existenci katolických mládežnických organizací. Fašistický režim chtěl mít pod dozorem veškeré mládežnické organizace, aby budoucí generace byla správně vychovávána k loajalitě k režimu. Chlapci měli být utužováni a vychováváni

²⁰³ POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 58–60.

²⁰⁴ SALE, Giovanni. *La chiesa di Mussolini: i rapporti tra fascismo e religione*, s. 240.

²⁰⁵ SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*, s. 160.

v militaristickém duchu jako budoucí hrdinové a velitelé.²⁰⁶ B. Mussolini ještě před ratifikací Lateránských dohod dne 13. května 1929 znovu ostře promluvil ve sněmovně proti Katolické akci, na to hned reagoval veškerý tisk. Poté se sice situace uklidnila, ale vždy, když se v Itálii slavil některý ze svátků, například 20. října - ovládnutí Říma během risorgimenta – spory se znovu vyostřily.²⁰⁷ Dne 30. května 1931 B. Mussolini znovu zakázal všechny mládežnické organizace kromě *Balilly*. Papež na to reagoval proslovem, ve kterém obvinil vládu ze selhání ve věci konkordátu. Dne 29. června 1931 vydal encykliku „*Non abbiamo bisogno*“.

Dalším ohniskem sporů byl katolický tisk, který nepřetržitě kritizoval fašistický režim a upozorňoval na násilí proti katolíkům a církevním hodnostářům. Nevyřešeny zůstaly také neshody ohledně existenci tzv. povolených vyznání, především se jednalo o protestantská vyznání, která byla italskou vládou uznána jako svobodná. Dne 24. června 1929 vydala vláda zákon potvrzující svobodu všech vyznání, která neprovozují obřady neslučitelné s občanským právem.²⁰⁸

Spory trvaly i v diskuzi o podobě města Říma. Příznivci papeže, tisk a církevní hodnostáři, kritizovali například odhalení sochy Anity Garibaldi (družka Giuseppe Garibaldiho) na Janiculu vedle sochy Garibaldiho nebo také sochu Giordana Bruna v centru Říma.²⁰⁹

Dne 25. července 1929 papež Pius XI. poprvé od roku 1871, kdy byl Řím prohlášen hlavním městem sjednocené Itálie, opustil „své vězení“ a vystoupil na vnější balkon svatopetrské baziliky, aby požehnal věřícím, Římu i celé Itálii. Později se zúčastnil i náboženského procesí mimo areál Vatikánu. V prosinci stejného roku pak přijal poprvé i návštěvu královské rodiny, kdy k sobě pozval krále Vittoria Emanuela III. a jeho choť Eleny.²¹⁰ Na těchto aktech můžeme vidět posun ve vztazích mezi Vatikánem a Itálií.

Závěrem by bylo vhodné popsat změny v Lateránských dohodách, které proběhly v průběhu 20. století. Po druhé světové válce, pádu fašistického režimu a vzniku republiky²¹¹ vyvstala v Itálii otázka, zda jsou Lateránské dohody platné a zda mají dál

²⁰⁶ MUSSOLINI, Benito. *Řeči o Itálii a fašismu*. Praha: Plamja, 1935, s. 144.

²⁰⁷ NAPOLITANO, Matteo Luigi. *The Vatican files: la diplomazia della Chiesa : documenti e segreti*. Cinisello Balsamo: San Paolo, 2012, s. 21.

²⁰⁸ POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*, s. 65, 74.

²⁰⁹ STELLA, Giordano. *Pio XI: il papa dei concordati*, s. 96.

²¹⁰ SALE, Giovanni. *La chiesa di Mussolini: i rapporti tra fascismo e religione*, s. 243.

²¹¹ Italská republika byla vyhlášena na základě referenda 2. 6. 1946.

existovat. Žádná z velkých politických stran neměla v úmyslu je anulovat. Diskutovalo se proto jen o začlenění Lateránských dohod do italské ústavy. V roce 1947, po jednáních komise, která byla složená z členů různých politických stran, byl dne 1. ledna 1948 vyhlášen ústavní článek číslo 7. Ten potvrzoval svobodu a nezávislost papeže i církve, stejně jako Vatikánu jako státu a celé znění Lateránských dohod.²¹²

V roce 1970 byl vládou a parlamentem schválen rozvod. Na tento akt reagovala negativně církev i katolické organizace, a proto bylo ve dnech 12. a 13. 5. 1974 vyhlášeno referendum pro anulování zákona o rozvodu. Italové v něm rozhodli 59 % pro zachování zákona.²¹³

Vlivem společenských a konstitucionálních změn v 80. letech dne 18. února 1984 došlo k revizi konkordátu, kdy po dlouhých a náročných jednáních premiér Bettino Craxi (1934–2000) podepsal s kardinálem Agostinem Casarolim (1914–1998) tzv. nový konkordát ve vile Madama²¹⁴. Novým článkem v novém konkordátu měli Italové možnost darovat církvi 8 % z daní ve prospěch církve. Dále se jednalo hlavně o revizi konkordátu z roku 1929. Byla zrušena povinná výuka náboženství na školách, výuka náboženství se tedy stala pouze dobrovolnou.²¹⁵ Upravena byla také část s církevním sňatkem, nově byl církevní sňatek považován za rovnocenný tomu občanskému.²¹⁶ V neposlední řadě byla v novém konkordátu zakotvena rovnost všech náboženství, všechna tak mají v Itálii stejná práva.²¹⁷

Lateránské dohody svým obsahem určily budoucí směřování vztahů katolické církve s italskou fašistickou vládou. Po jejich vyhlášení a ratifikaci se církev znovu začala otevírat vnějšímu světu a také papež byl ochotný vyjít ze svého „vězení“. Lateránské dohody jsou do dnešních dnů součástí ústavy Italské republiky v takřka nezměněné podobě, a to jistě svědčí o jejich propracovanosti. Vztahy mezi italským a vatikánským

²¹² SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*, s. 390. nebo také: Rai Storia: *Il Concordato: 1929–1984 da Mussolini a Craxi*. [2016-03-04] <<http://www.raistoria.rai.it/articoli/il-concordato-1929-1984-da-mussolini-a-craxi/24685/default.aspx>>.

²¹³ BANTI, Alberto Mario. *Il senso del tempo: 1900–oggi*, s. 564.

²¹⁴ Vila Madama se nachází na severním okraji Říma.

²¹⁵ Rodiče musí podepsat výslovný nesouhlas s náboženskou výukou.

²¹⁶ SCHIANCHI, Francesca. *Il Concordato, gli accordi tra Stato e la Chiesa*. In: La Stampa. (27.8.2009) [2016-03-16]. <<http://www.lastampa.it/2009/08/27/cultura/domande-e-risposte/il-concordato-gli-accordi-tra-stato-e-chiesa-TfBLUubQqkJ6TIPuFD9rPM/pagina.html>>.

²¹⁷ Rai Storia: *Il Concordato: 1929–1984 da Mussolini a Craxi*. [2016-03-16]. <<http://www.raistoria.rai.it/articoli/il-concordato-1929-1984-da-mussolini-a-craxi/24685/default.aspx>>.

státem po podepsání a ratifikaci Lateránských dohod zůstávaly diplomatické nikoliv však srdečné.²¹⁸

Hodnocení Lateránských dohod je v dnešní době stále nejednoznačné, stejně jako tomu bylo v době jejich vzniku. Papeži Piu XI. a státnímu sekretáři Pietru Gasparrimu se však nedají upřít velké diplomatické kroky, díky kterým je doba na přelomu 20. a 30. let 20. století pojmenována jako „epocha konkordátů“.²¹⁹

²¹⁸ NAPOLITANO, Matteo Luigi. *The Vatican files: la diplomazia della Chiesa : documenti e segreti*, s. 22.

²¹⁹ POSPÍŠIL, Ctirad Václav, Předmluva k: Papež, PIUS XI. et al. *Antitotalitní encykliky*, s. 7.

Závěr

Cílem diplomové práce bylo seznámit českého čtenáře s italskými událostmi mezi lety 1922–1929, zvláště pak popsat vývoj vztahů mezi katolickou církví a italskou vládou, které se zabývaly především podobami konečného vyřešení římské otázky, jež zůstávala otevřená od roku 1870, tedy od připojení Říma ke sjednocené Itálii.

Ke splnění určeného cíle práce bylo použito studium hlavně italsky psané literatury. Stěžejní pro studium látky byly především publikace historika Giovanniho Sale *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione* a historika Renza De Felice *Mussolini il fascista* ve dvou svazcích (1921–1925 a 1925–1929). Oba autoři podrobně popisují události zmíněných let 1922–1929. Jako pramen mi zvláště posloužily digitalizované výtisky římského deníku *L'Osservatore Romano*. V českém jazyce je dostupná pouze publikace Giuliana Procacciho *Dějiny Itálie*, která se ale vývojem vztahů mezi církví a státem věnuje pouze okrajově a spíše se dala použít k přiblížení souvislostí.

Během studia mě zaujalo, kolik událostí mělo vliv na vývoj italsko-vatikánských vztahů. Byly to nejen události kolem působení socialistické a komunistické strany, ale mnohem více kolem působení Italské lidové strany a Katolické akce jako ryze katolické organizace. Vztahy mezi Svatým stolcem a italskou vládou, zastoupenou Benitem Mussolinim se vyvíjely různě. Charakteristickým rysem pro ně byla na jednu stranu potřeba kooperace obou stran, ale na druhou stranu neochota k větším kompromisům ať už na straně fašistického režimu nebo na straně Svatého stolce. Zástupci obou stran tak museli často bilancovat mezi různými podobami řešení. Hlavním cílem jednání s italskou vládou bylo pro katolickou církev vyřešení římské otázky. I když návrhy pro vyřešení existovaly už od roku 1919 v zákonu o garancích, opravdová koncepce řešení dostala svou podobu až kolem roku 1928 při tajných intenzivních schůzkách obou stran. Katolická církev nutně usilovala o vyřešení římské otázky a uznání nového papežského státu, B. Mussolini pak spolupracoval s církví, protože si byl vědom následků, které pro něj a fašistický režim bude mít zdárné vyřešení římské otázky. Vyhlášením Lateránských dohod si naklonil nejen zbývající katolickou část italského národa, ale získal i mezinárodní prestiž. Jeho fašistický režim začaly uznávat všechny evropské země a vážily si ho kvůli diplomatickému vypořádání se s církví. V neposlední řadě byly Lateránské dohody příčinou upevnění fašistického režimu v Itálii.

Zajímavým doplněním bylo, že schůzky mezi Svatým stolcem a italskou vládou zůstávaly v tajnosti v podstatě až do vyhlášení samotných Lateránských dohod dne 11. 2. 1929.

Aktuálnost Lateránských dohod zůstává v existenci městského státu Vatikánu a v naprosté svobodě a nezávislosti papeže. Jsou také nadále součástí italské ústavy. Kooperace církve a státu nebyla nikdy jednoduchá, proto můžeme jen s obdivem sledovat, že Lateránské dohody mají v podstatě stejnou podobu už 87 let.

Mnozí historikové nazývají Lateránské dohody manželstvím z rozumu, ne z lásky. Možná ale právě proto přežily i po druhé světové válce až do dnešních dnů.

Seznam pramenů a literatury

Seznam pramenů

MUSSOLINI, Benito. *Řeči o Itálii a fašismu*. Praha: Plamja, 1935.

PEDULLÀ, Gabriele (ed.). *Parole al potere: discorsi politici italiani*. 1. vydání. Milano: BUR, 2011, ISBN 978-88-17-02520-1.

POSPÍŠIL, Ctirad Václav, Předmluva k: *Papež, PIUS XI. et al. Antitotalitní encykliky*. Praha: Krystal OP, 2015. ISBN 978-80-87183-74-8.

Vatikánský list *L'Osservatore Romano*, 1922–1929.

Seznam použité literatury

AMENDOLA, Eva Paola. *La nascita del fascismo: 1919–1925*. 1. vydání. Roma: Ed. Riuniti, 1998. ISBN 8835944902.

BANTI, Alberto Mario. *Il senso del tempo: 1900–oggi*. 1. vydání. Roma-Bari: Laterza, 2012. ISBN 978-88-421-1036-1.

CARINI, Carlo. *Giacomo Matteotti: idee giuridiche e azione politica*. Firenze: Leo S. Olschki, 1984. ISBN 88-222-3213-5.

CASANOVA, Antonio. *G. Matteotti: Una vita per il socialismo*. 2. vydání. Milano: Bompiani, 1974.

DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista I. La conquista del potere (1921–1925)*. Torino: G. Einaudi, 2005. ISBN 9788806177621.

DE FELICE, Renzo. *Mussolini il fascista II. L'organizzazione dello Stato fascista (1925–1929)*. Torino: G. Einaudi, 2008. ISBN 9788806195724.

GENTILE, Emilio. *Storia del Partito fascista*. Roma: Laterza, 1989. ISBN 88420340531.

GUASCO, Alberto. *Cattolici e fascisti: la Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925)*. Bologna: Il mulino, 2013. ISBN 9788815245205.

NAPOLITANO, Matteo Luigi. *The Vatican files: la diplomazia della Chiesa: documenti e segreti*. Cinisello Balsamo: San Paolo, 2012. ISBN 978-88-215-7414-6.

POLLARD, John. *Il papa sconosciuto: Benedetto XV (1914–1922) e la ricerca della pace*. 1. vydání, Milano: San Paolo, 2001. ISBN 8821544877.

POLLARD, John. *The Vatican and Italian fascism, 1929–32. A study in conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. ISBN 9780511562945.

PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997, ISBN 978-80-7106-721-4.

RIDLEY, Jasper Godwin. *Mussolini*. 1. vydání. Praha: Themis, 2002, ISBN 80-7312-007-0.

SALE, Giovanni. *Fascismo e Vaticano prima della Conciliazione*. 1. vydání. Milano: Jaca Book, 2007. ISBN 9788816407268.

SALE, Giovanni. *La chiesa di Mussolini: i rapporti tra fascismo e religione*. 1. vydání. Milano: Rizzoli, 2011. ISBN 978-88-17-04821-7.

SCOPPOLA, Pietro. *La Chiesa e il fascismo: Documenti e interpretazioni*. 3. vydání. Roma-Bari: Editori Laterza, 1976.

STELLA, Giordano. *Pio XI: il papa dei concordati*. 1. vydání. Milano: Gribaudi, 2009. ISBN 9788871529721.

SZANYA, Anton. *Úloha katolícké cirkve v epoše fašismu*. Praha: J. Weber, 1996.

ŠMÍD, Marek. *Kardinál Pietro Gasparri – přední muž vatikánské diplomacie*. In. HISTORICA OLOMUCENSIA. 2012, XXX(42).

VIVARELLI, Roberto. *Il dopoguerra in Italia e l'avvento del fascismo (1918–1922): Dalla fine della guerra all'impresa di Fiume*. Napoli: Istituto italiano per gli studi storici, 1967.

ZAGHENI, Guido. *La croce e il fascio: i cattolici italiani e la dittatura*. Cinisello Balsamo (Milano): San Paolo, 2006, ISBN 8821556379.

Seznam elektronických zdrojů

Rai Storia: *Il Concordato: 1929-1984 da Mussolini a Craxi*. [2016-03-16].

<<http://www.raistoria.rai.it/articoli/il-concordato-1929-1984-da-mussolini-a-craxi/24685/default.aspx>>.

REGOLI, Roberto. *Congregazione degli affari ecclesiastici straordinari e la Chiesa in Italia*. (13. 8. 2015) [2015-12-25].

<<http://www.storiadellachiesa.it/glossary/congregazione-affari-ecclesiastici-straordinari-e-la-chiesa-in-italia>>

SCHIANCHI, Francesca. *Il Concordato, gli accordi tra Stato e la Chiesa*. In: *La Stampa*. (27. 8. 2009) [2016-03-16].

<<http://www.lastampa.it/2009/08/27/cultura/domande-e-risposte/il-concordato-gli-accorditra-stato-e-chiesa-TfBLUubQqkJ6TIPuFD9rPM/pagina.html>>.

TOSSATI, Marco. *Tra Gasparri e Del Val, fu eletto papa Ratti* (7. 3. 2013) [2016-1-15].

<<http://www.lastampa.it/2013/03/07/vaticaninsider/ita/nel-mondo/tra-gasparri-e-del-val-fu-eletto-papa-ratti-pkQM4MJTCPxGspVErQU6CP/pagina.htm>>